

2e

5. oct. 1475

OPENBARINGEN
UIT EGYPTISCH ZAND

De vondsten bij Nag-Hammadi

DOOR
PROF. DR. W. C. VAN UNNIK



UITGEVERIJ VAN KEULEN N.V. - DEN HAAG - 1958

**BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.**

EXEGETICA

OUD- EN NIEUW-TESTAMENTISCHE STUDIËN

ONDER REDACTIE VAN

PROF. DR. W. H. GISPEN
PROF. DR. F. W. GROSHEIDE
DR. H. MULDER



TWEEDE REEKS
VIJFDE DEEL



OPENBARINGEN UIT EGYPTISCH ZAND

(De vondsten bij Nag-Hammadi)

DOOR

PROF. DR. W. C. VAN UNNIK



UITGEVERIJ VAN KEULEN N.V. - DEN HAAG - 1958

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT



0128 3567

INHOUD

Voorwoord	5
I De geschiedenis van de vondst bij Nag-Hammadi	7
II De aard van de vondst van Nag-Hammadi	14
III De achtergrond van de gnostiek	24
IV Ontmoeting met het Christendom	32
V Het evangelie van Thomas	39
VI Het evangelie der waarheid	49
VII Het apocryphon van Johannes	58
VIII Het apocryphon van Jacobus	68
IX Epiloog	75
Aantekeningen	80

Voorwoord.

De mededelingen, die Prof. Dr. G. Quispel in november 1953 over één van de bij Nag-Hammadi in Opper-Egypte gevonden handschriften, de zogenaamde Codex-Jung, deed, brachten een van de opzienbarende ontdekkingen op het gebied van het oudste Christendom onder de aandacht van wijde kringen in ons land. Kort daarna nodigde de redactie van de serie „Exegetica” mij uit om in deze reeks een deeltje aan de betekenis van deze vondst te wijden. Tot aanvaarding van dit verzoek lokte het vooruitzicht aldus enigszins mee te mogen werken om de ver-strekkende betekenis van het gevondene in het licht te stellen. De uitvoering van deze taak stelde mij echter voor eigenaardige moeilijkheden. Wanneer men zich van de huidige stand van zaken, zoals die in hfdst. 1 geschetst is, op de hoogte stelt; wanneer men bedenkt, dat de — nu nog slechts zeer gedeeltelijk bekend geworden — teksten van Nag-Hammadi het uitloeijsel van een wijdvertakte, moeilijk grijpbare stroming zijn, dan zal men deze bezwaren wel enigszins kunnen begrijpen. Het wetenschappelijk onderzoek van deze geschriften staat nog aan het allereerste begin. De vraag is gewettigd, of het wel mogelijk en verstandig is hierover nu reeds een samenvattend overzicht te geven.

Zulk een pretentie heeft dit boekje ook niet. Het wil slechts een inleiding zijn tot de wondere wereld, die de vondst van Nag-Hammadi ons ontsloten heeft. Uit die rijke schatkamer wil het een en ander tonen; de wereld tekenen, waarin deze „evangelien”, „openbaringen” enz. geboren werden; iets laten zien van de perspectieven, die door deze geschriften zichtbaar worden.

De hiervoor vermelde moeilijkheden waren de oorzaak, dat ik het geduld van Redactie en Uitgever dezer serie op een zware proef gesteld heb. Voor hun begrip en lankmoedigheid wil ik gaarne mijn dank openlijk uitspreken. Ze hebben gelukkig verstaan, dat in wetenschappelijk opzicht niet alles „op bestelling direct leverbaar” is. En verder zij opgemerkt, dat hier, gelijk zo dikwijls, het uitstel geen verlies geweest is, want in de loop van de laatste vier jaren is allerlei bekend geworden, wat bij de aanvang van 1954 nog verborgen was.

Bij de uitgave van dit boekje is het mij ook een behoefte de naam van mijn collega Quispel met grote erkentelijkheid te vermelden. Meer dan iemand in ons land is hij bij het werk, waarvan de volgende bladzijden vertellen, betrokken. Het was en is mij een vreugde met hem in deze en vele andere zaken nauw samen te kunnen werken. Zijn inspirerende vriendschap is aan dit geschrift op allerlei wijze ten goede gekomen. Ik hoop, dat iets van het enthousiasme, dat hem bezielt voor dit onderwerp, in het geschrevene doorklinkt, al ben ik me wel bewust, dat onze opvattingen niet in alle opzichten gelijk zijn; maar dit is een verschil, dat de vriendschap slechts verdiept en versterkt.

Bilthoven, juni 1958

W. C. van Unnik

I. DE GESCHIEDENIS VAN DE VONDST BIJ NAG-HAMMADI.

Vijftig jaar geleden liet de beroemde Duitse Nieuw-Testamenticus Adolf Deissmann zijn boek „Licht vom Osten” verschijnen. Het licht, dat hij daarmee over de bladzijden van het Nieuwe Testament liet vallen, ontleende hij aan allerlei opschriften en papyri, wier betekenis voor de taal en gedachtenwereld van het N.T. hij op verrassende wijze onthulde. Meesterlijk was de manier, waarop hij die ongelijke stukjes steen en fragmenten van brieven tot spreken bracht.

Toen Deissmann dit schreef, was het nog maar betrekkelijk kort geleden sinds de eerste grote vondsten van papyri in Egypte gedaan waren. In de halve eeuw, die daarna gekomen is, heeft de wetenschap der papyriologie een grote vlucht genomen. De droge bodem van Egypte, door de natuur als bij uitstek geschikt gemaakt voor het bewaren van oude documenten, die in een ander klimaat snel vergaan, heeft steeds meer van zijn schatten prijs gegeven. „Schatten” zijn die onaanzienlijke stukjes papyrus, vaak vol met gaten, voor de geleerden, die de betekenis ervan vaak met grote moeite ontraadselen.

Men kan onmogelijk in enkele woorden zeggen, hoe onze kennis van de Oudheid, vooral in de eeuwen tussen 300 v. Chr. en 600 n. Chr. door de gestage stroom van ontdekkingen in Egypte gewijzigd, verdiept en verrijkt is. En dat is juist ook de tijd, waarin de komst van Jezus Christus aanstaande was, Hij op aarde verkeerde, Zijn evangelie zijn loop in de wereld begon. En al wordt Egypte in het N.T. nauwelijks genoemd en al heeft men merkwaardig genoeg tot heden toe maar heel weinig zekere berichten over de ontwikkeling van het Christendom in het Nijlland voor 175 n. Chr., toch heeft het materiaal, in Egypte gevonden, reeds bijzonder veel bijgedragen tot een betere kennis van de wereld der eerste Christengemeenten.

De geschiedenis van politiek, economie, wetenschap en godsdienst in het rijk der Ptolemaeën en Romeinse keizers is in de laatste 70 jaren in een rijkdom van bijzonderheden bekend geworden, waarvan men vroeger niet had kunnen dromen. In zijn authentieke documenten rijst deze cultuur in grote en kleine gestalten voor ons op. Wel worden ook door die nieuwe vondsten weer nieuwe vragen opgeroepen, maar groot en schitterend zijn de resultaten van wat aan het licht gebracht werd. Hier horen we niet alleen de stemmen van de hogere standen, van de scheppers van letterkundige werken;

hier klinkt evenzeer het stamelend woord van de eenvoudigen. Voor geen enkel land uit de Oudheid staat ons zoveel materiaal ten dienste. Het is natuurlijk niet geoorloofd om de toestanden van Egypte zonder meer over te brengen naar landen als Syrië en Klein Azië in diezelfde tijd, waar veel minder bewaard bleef. Toch valt menigmaal van de stukken, die in Egypte bewaard bleven, een verrassend licht op andere streken. Niet alleen de N.T.ische filologie, reeds hierboven vermeld, maar heel onze kennis van het oudste Christendom, zijn Bijbeltekst, eredienst, prediking en leven, heeft dankbaar mogen profiteren van de vondsten in Egypte.

Het zijn menigmaal zwaar geschonden stukjes van boeken, brieven of lijsten, die op deze wijze bewaard zijn. Bewondering koestert men telkens weer voor het oneindig geduld, waarmee men deze fragmenten conserveert en toegankelijk maakt. Het is dikwijls weinig wat overbleef: een gehavende brief, een losse bladzijde van een boek, soms teruggevonden op een vuilnisbelt of als omhulsel van mummies. De verbazingwekkende hoeveelheid van dit materiaal, die nog lang niet gepubliceerd werd, stelt steeds weer voor grotere of kleinere verrassingen. En nog is daarvan het einde niet te zien!

Voor welke verrassingen men kan komen te staan, bleek nu 10 jaar geleden, toen de Franse geleerde Doresse, bijgestaan door de Directeur van het Koptisch Museum te Kairo Togo Mina († 1949) en de Parijse hoogleraar Dr. H. C. Puech, de eerste berichten publiceerde over een in zeer goede staat bewaard gebleven handschrift, geschreven in de Koptische taal (= de taal van het oude Egypte in hoofdzakelijk Griekse letters). Een jaar daarop volgden nieuwe aankondigingen en overzichten, die aantoonde, dat het eerste manuscript deel van een veel grotere verzameling had uitgemaakt. Een hele bibliotheek van 13 handschriften, in totaal ongeveer 1000 grote bladzijden, waarvan bijna 800 vrijwel gaaf, was aan het licht gekomen. Sommigen van deze manuscripten waren in fraai bewerkte leren hoezen bewaard. De inhoud bestond uit 49 nog geheel of slechts gedeeltelijk aanwezige geschriften. Bij onderzoek is gebleken, dat zij niet allen met dezelfde hand geschreven waren, zelfs hadden verschillende schrijvers aan hetzelfde manuscript bijdragen geleverd. Ook in de taal waren verschillen te constateren; enkele van de diverse dialecten van het Koptisch bleken gebruikt te zijn. Gelukkig waren van de meeste boeken de titels duidelijk leesbaar. Uit de inventaris, die Doresse toen opgesteld heeft en die

als grondslag voor de latere overzichten van Puech gediend heeft, kon men nu opmaken, dat het merendeel, n.l. 44, òf totaal onbekend òf slechts bij name bekend was. Dank zij die titels, die vooral door de kerkelijke schrijver Epiphanius (\pm 360) overgeleverd waren en waaraan men vroeger niet veel waarde gehecht had, was het mogelijk iets meer over de herkomst vast te stellen. Wat in deze handschriften te voorschijn kwam, was niet de litteraire nalatenschap van één schrijver, maar van een of meer groepen. De oorsprong lag ook niet in de Koptische kerk, maar het waren uit het Grieks vertaalde werken, afkomstig uit de wereld van de Gnostiek. De Gnostiek: over deze door de loop der geschiedenis verzwolgen wereld, waarover nog zoveel raadsels liggen, zullen we in het volgende hoofdstuk nader spreken. Vervolgen wij eerst in grote trekken de geschiedenis van deze ontdekking. Over de eerste fase heeft Doresse met al de gloed van het persoonlijk doorleefde op spannende wijze verteld in zijn pasverschenen werk „Les livres secrets des gnostiques d’Egypte”. Over een latere fase, waarin onze landgenoot Quispel een beslissende rol gespeeld heeft, zwijgt hij merkwaardig genoeg; Quispel heeft van die, niet minder spannende, geschiedenis verslag gegeven in zijn gedeelte van: „Op zoek naar het Evangelie der Waarheid”. En wie als schrijver dezes het voorrecht gehad heeft een beetje achter de schermen te mogen zien, weet, dat in deze beide berichten niet alles verteld is. Waarschijnlijk zal een toekomstig historicus van de wetenschap in deze geschiedenis heel wat stof voor een boeiend boek kunnen vinden! Want de weg tot ontsluiting van de inhoud dezer manuscripten is geen effen pad geweest en als straks de teksten in uitgave en vertaling voor ons zullen staan, moge men wel bedenken, hoeveel moeite het gekost heeft, eer het zover was, dat men ze ontsluiten kon. Het waren met name allerlei wisselingen op politiek gebied, die in deze zaak een rol gespeeld hebben en op een voor de wetenschap niet bevordelijke wijze de toegang tot deze schat belemmerden.

Door nasporingen is gebleken, dat de Egyptische bodem het zo lang bewaarde geheim in 1945 prijsgegeven heeft. Naar alle waarschijnlijkheid is de toedracht deze geweest. Bij graafwerk op een kerkhof (er wordt ook wel gesproken van restanten van een oud klooster) vonden een aantal fellah’s in een plaatsje, ongeveer 100 km. ten noorden van het om zijn monumenten zo beroemde Luxor, bij het dorpje Nag Hamadi een kruik. Toen ze deze openstootten, rolden er een aantal manuscripten uit. Dit was niet zo verwonderlijk, aangezien kruiken in de Oudheid dikwijls als brandkast dienst

Lev

deden. Het schijnt, dat een paar bladzijden verbrand zijn. Het grootste deel bleef gelukkig gespaard en is in verschillende porties verdeeld zonder dat dit tot al te grote schade geleid heeft. De eenvoudige boeren, die natuurlijk niet konden weten, wat ze in handen hadden, hebben de zaak voor een luttel bedrag van de hand gedaan. Langs allerlei wegen is de partij toen naar Kairo gekomen, maar niet als een eenheid, doch in drie gedeelten. Dat was in de jaren 1948—1949.

Het eerste deel was één handschrift, waarover reeds in 1948 een voorlopige beschrijving kon worden gegeven en dat o.a. het Apocryphon van Johannes bevatte. Daarom trok het terstond de aandacht, omdat van dit geschrift al iets meer, doch vaag bekend was (zie blz. 12). Het werd van het Koptisch Museum aangekocht. — Het tweede gedeelte bestond ook uit één handschrift in niet geheel complete staat; het was in het bezit van een antiquair, die het wel ter inzage verstrekt heeft, maar bij een latere gelegenheid kans zag om het buiten Egypte te krijgen. Dit manuscript zal straks opnieuw onze aandacht vragen. — De derde en veruit de grootste groep schijnt successievelijk bijeengebracht te zijn en werd voor onderzoek aangeboden. Aanvankelijk werd hij bewaard op het Frans Archaeologisch Instituut, later werd hij in een verzegelde koffer ondergebracht in het Koptisch Museum. Lange onderhandelingen over de prijs, die voor deze kostelijke collectie betaald moest worden, volgden. Uiteindelijk ontstond een slepend proces van verschillende jaren over het eigendomsrecht.

Intussen vonden na 1949 grote veranderingen op politiek terrein plaats in Egypte. Het bewind van koning Faroek moest plaats maken voor de revolutie der officieren onder Naguib, die later weer terzijde werd geschoven door de tegenwoordige president Nasser. Deze wijzigingen aan de top gingen gepaard met veranderingen in de lagere regionen. Daardoor geschiedde het, dat de onderhandelingen, die begonnen waren, telkens weer afgebroken werden en nieuwe contacten gelegd moesten worden. Het nieuwe bewind met zijn sterk nationalistische inslag had ook ten gevolge, dat men van Egyptische kant wantrouwig stond tegenover „Westerse”, met name Franse bemoeiingen. Toen de zaak enigszins gestabiliseerd was, heeft men wel veel medewerking ontvangen van de tegenwoordige directeur van de Egyptische Oudheden Dr. Moustapha Amer en de opvolger van Togo Mina als directeur van het Koptisch Museum Dr. Pahor Labib. Voegt men bij al deze wijzigingen het feit, dat het tempo van onderhandelen en zaken-doen in het Oosten toch al langzamer is dan in Europa en Amerika,

dan laat zich gemakkelijk verklaren, dat het tot het najaar van 1956 geduurd heeft eer het genoemde proces ten einde was en een comite, belast met de bestudering van deze kostbare manuscripten, gevormd kon worden.

Dat het zover kwam, is mede te danken aan het doorzettingsvermogen van onze landgenoot Quispel. Het moet als een ernstige lacune in het boek van Doresse gesignaleerd worden, dat hij dit — om welke reden kan men alleen maar vermoeden — verzwijgt. Quispel's studie was sinds zijn dissertatie sterk uitgegaan naar onderzoek van de leringen der grote Gnostici. Het was hem ter ore gekomen, dat de tweede codex, hiervoor genoemd, buiten Egypte terecht gekomen was; dit feit opende de mogelijkheid om dit handschrift althans voor de geleerde wereld toegankelijk te maken. Na zeer veel speuren gelukte het hem de verblijfplaats op te sporen en de herkomst van deze teksten uit de kring van de oud-christelijke ketter Valentinus vermoedelijk vast te stellen.

Eer het echter tot aankoop kon komen moesten nog heel wat moeilijkheden overwonnen worden; het hoge bedrag, door de eigenaar gevraagd, was niet direct beschikbaar; het handschrift is ook nog in Amerika aangeboden, doch daar was men niet bereid het voor de gevraagde som over te nemen. Eindelijk kon in mei 1952 tot aankoop worden overgegaan, nadat een Zwitserse Maecenas te hulp was gekomen. Omdat de wereldberoemde psychiater Jung grote belangstelling voor de Gnostiek heeft en het naar hem genoemde Instituut te Zürich zich zeer krachtig achter de plannen van Quispel gesteld had, werd dit handschrift „Codex-Jung” gedoopt. Volgens afspraak bij de overdracht mocht deze aankoop eerst na 1½ jaar bekend gemaakt worden.

Deze tijd werd door Quispel en Puech besteed aan een nauwkeurig onderzoek van het handschrift, dat jammer genoeg een grote lacune vertoonde in het laatste gedeelte, dat juist uit dogmenhistorisch oogpunt van groot belang belooft te zijn (gelukkig mag hieraan toegevoegd worden, dat het restant grotendeels in de Egyptische verzameling teruggevonden is). In de „Vigiliae Christianae” gaven beide onderzoekers een zeer gedetailleerd inhoudsoverzicht, waarna in 1956 een pracht-uitgave van het „Evangelie der Waarheid” volgde.

Het feit, dat aldus een der belangrijkste handschriften, terwijl het lot der overigen nog onzeker was, binnen het bereik der wetenschap gekomen was, liet niet na sterk de aandacht op deze bibliotheek van Nag Hammadi te richten. Het had ook ten gevolge, dat van hoogeschatte Nederlandse zijde bij de Egyptische autoriteiten

stappen ondernomen werden om de openstelling van de hele verzameling te bespoedigen. Zoals reeds hierboven verteld werd, is dit inderdaad mogelijk geworden. Daarbij is ook overeengekomen, dat de Codex-Jung aan het Koptisch Museum te Kairo overgedragen werd, zodat thans de hele verzameling van Nag Hammadi (ook wel die van Chenoboskion genoemd, naar een daar in de buurt liggend oud-christelijk centrum) compleet bijeen is. Dit mag wel apart gereleveerd worden, omdat zo menigmaal dergelijke belangrijke collecties door de speling der geschiedenis uiteengeraakt zijn. Een aantal vooraanstaande Egyptenaren, geassisteerd door Europese kenners van de Koptische taal en de Gnostiek, zoals Puech, Quispel, Doresse, en de Koptoloog uit Manchester, Dr. Walter Till, heeft zich nu met de uitgave en vertaling belast. Dr. Labib heeft reeds een deel met fotografieën van interessante stukken in Kairo het licht doen zien. Aan de fotografische reproductie van de overige codices wordt gewerkt. In oktober 1956, juist voor de moeilijkheden rondom het Suezkanaal, heeft de eerste zitting van het comite der uitgevers plaats gevonden, ofschoon niet allen daarbij aanwezig waren. Er bestaat dus goede hoop, dat binnen niet al te lange tijd de teksten toegankelijk zullen worden.

In dit verband dient nog vermeld te worden, dat behalve het genoemde „Evangelie der Waarheid” ook nog twee andere geschriften uit deze collectie in de afgelopen jaren uitgegeven zijn, ofschoon niet direct naar de teksten uit Nag-Hammadi. In 1955 is namelijk door de goede zorgen van Walter Till verschenen: „Die gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 8502”. Dit was een uitgave, waar men lang smartelijk naar had uitgezien. Reeds in 1896 had de beroemde Carl Schmidt enkele mededelingen over deze papyrus gedaan en in 1907 had hij op grond van een der daarin overgeleverde geschriften een bron van Irenaeus' grote werk tegen de ketterijen menen te kunnen aanwijzen. Het laat zich dus denken dat met het oog op de gebrekkige overlevering van de bronnen der Gnostiek (zie h. II) zeer gespannen was om de inhoud van dit Berlijnse handschrift in zijn geheel te leren kennen. Maar door allerlei ongelukkige omstandigheden heeft het bijna 60 jaar geduurd eer dit geschiedde! In zoverre was deze late verschijning een geluk bij een ongeluk, dat uit de berichten van Nag-Hammadi bleek, dat daarin parallelle teksten aanwezig waren. Over het „Apocryphon van Johannes” willen we in h. VI uitvoeriger handelen. Van de „Wijsheid van Jezus Christus”, dat in de Berlijnse papyrus te vinden was, bevatte het eerst bekend geworden nieuwe handschrift niet alleen een paralleltekst, doch ook

een andere versie, welke in vele opzichten afwijkt en Christus niet als spreker in het middelpunt zet. Daarbij rijst natuurlijk een interessante en voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de Gnosis gewichtige vraag naar de onderlinge afhankelijkheid van deze versie's. Op het ogenblik is het onmogelijk hierover nader te spreken. Over deze Berlijnse uitgave moest even gehandeld worden, omdat we hierdoor dus van de tekst van enkele Nag-Hammadi-geschriften op de hoogte zijn, ofschoon ze nog niet gepubliceerd zijn; wel heeft Till ze voor zijn editie kunnen raadplegen.

Gezien de omvang en het belang van deze vondst, waarover we hierna zullen spreken, was het begrijpelijk, dat de berichten daarover sterk de aandacht trokken, zowel bij onderzoekers van de godsdienstgeschiedenis en van de Oude Kerk als bij hen, wier algemene belangstelling door nieuwe vondsten geboeid wordt. Het ongeduld, dat velen deed vragen: „wanneer worden nu deze teksten toegankelijk?” is verklaarbaar, want men wil graag zelf zien en niet afhankelijk zijn van anderer oordeel. Maar al behoeft men, zoals de toestand zich nu laat aanzien, niet te vrezen, dat de geschiedenis van de Berlijnse papyrus 8502 zich zal herhalen, toch zal de weg nog lang zijn, eer men ten volle de betekenis van deze vondst overzien kan en eer de resultaten ervan verwerkt zijn.

Uit ons zeer beknopte verhaal van de gebeurtenissen in de laatste jaren is wel gebleken, welke moeilijkheden overwonnen moesten worden eer men aan het wetenschappelijke werk kon gaan. Daarbij dient men te bedenken, dat de teksten in het Koptisch overgeleverd dikwijls zeer duistere gedachten bevatten. De vertaling biedt vele moeilijkheden; in dit verband is het niet onnuttig te herinneren aan de ervaring van een van de beste hedendaagse kenners van het Koptisch, Till: „zo dikwijls ik in de loop van de laatste twaalf jaren de teksten bewerkte, bleken telkens weer veranderingen noodzakelijk en dat zal ook verder zo wel blijven” ¹⁾. Soms vraagt de vertaler zich af, of de Koptische schrijver zelf eigenlijk wel goed begrepen heeft, wat hij neerschreef. Het staat vast, dat het merendeel, zo niet alle, gevonden teksten uit het Grieks afkomstig zijn en dat maakt een juiste interpretatie niet eenvoudiger. Bovendien heeft de ervaring op het gebied van vertalingen van moeilijke teksten uit de Oudheid in het algemeen wel bewezen, dat slechts door de intensieve arbeid van vele onderzoekers resultaten van waarde te bereiken zijn; en over deze geschriften, zelfs over de reeds uitgegevenen, heeft nog amper wetenschappelijke discussie plaats gevonden. Voor vele onderdelen van deze bibliotheek mag men voorts aannemen, dat

een juiste uitleg alleen mogelijk zal zijn, wanneer het materiaal in zijn totaliteit openbaar is. Terecht wordt dan ook telkens door hen, die met de bewerking van deze bibliotheek bezig zijn, opgemerkt, dat hun mededelingen en conclusie's voorlopig geacht moeten worden en bij nader onderzoek aan herziening onderworpen zullen worden.

De vraag laat zich dan ook niet onderdrukken, of de tijd reeds voor een algemeen samenvattend overzicht rijp is. En het antwoord moet m.i. ontkennend luiden. Het is zaak om snelle en verreikende conclusie's achterwege te laten. Er is in de loop der jaren op het gebied van het onderzoek der Gnostiek naar mijn oordeel zoveel gefantaseerd, er zijn zoveel hypothesen door herhaling tot de rang van „feiten” verheven, dat het zaak is deze weg niet verder te betreden, doch zo spoedig mogelijk te verlaten. In dit geschrift heb ik daarom bewust een zekere terughoudendheid in acht genomen, veel wat problematisch lijkt bewust terzijde gesteld en alleen die teksten besproken, die ik zelf in vertaling onder ogen gehad heb. Trouwens, wanneer de voortekenen niet bedriegen, dan zal het in de toekomst ook niet wel mogelijk zijn om over de bibliotheek van Nag-Hammadi *afzonderlijk* samenvattend te schrijven. Wat ons daar immers geboden wordt, is een verzameling geschriften, die wel door een zekere band bijeengehouden wordt, maar uit zeer verschillende groepen afkomstig is. Eerst in verband met wat ons van elders over die groepen bekend is, zal men werkelijk een vruchtbaar en waarlijk groots resultaat van deze omvangrijke en gewichtige ontdekking mogen verwachten.

II. DE AARD VAN DE VONDST VAN NAG-HAMMADI

In het eerste hoofdstuk hebben we over de vondst van Nag-Hammadi in het algemeen gesproken. Het is nu zaak om eens van meer nabij de inhoud van deze collectie te bezien. De laatste overzichten hiervan stammen van Puech (in de „Encyclopédie Française”) en Doresse, wier opgaven overeenkomen, al nummers zij de handschriften anders. In de volgende lijst is de volgorde van Puech aangehouden, waarbij tussen haakjes het nummer van Doresse gegeven is. De codices omvatten de volgende onderdelen:

- I (I) Apocryphon van Johannes
 Het Heilig Boek van de Grote onzichtbare Geest (of:

- Het evangelie der Egyptenaren).
 Brief van de welzalige Eugnostus
 De Wijsheid van Jezus
 De Dialoog van de Zaligmaker.
- II (XIII) Codex Jung: Openbaring van Jacobus
 Evangelie de Waarheid
 Brief aan Rheginus over de Opstanding
 Tractaat zonder titel; voorlopig door de bewerkers
 genoemd: Tractaat over de Drie Naturen.
- III (X) Apocryphon van Johannes
 Evangelie van Thomas
 Evangelie van Philippus
 De Hypostase der Archonten
 Naamloze Openbaring, gewijd aan Pistis-Sophia
 De exegeese over de Ziel
 Het Boek van Thomas; geheime woorden, gezegd door
 de Zaligmaker aan Judas Thomas en verzegeld door
 Matthias.
- IV (IX) Het Drievoudig Gesprek van de Drievoudige Prot-
 ennoia
 Heilig Boek geschreven door de Vader
 Openbaring in de vorm van een brief.
- V (VII) Paraphrase van Séem (Tweede Tractaat van de Grote
 Seth)
 Openbaring van Petrus
 Onderwijzingen van Silvanus
 Openbaring van Dositheus of De Drie Zuilen van
 Seth.
- VI (VIII) De Uitlegging van de Gnosis
 De Hoogste Allogenes (Vreemdeling)
 Openbaring van Messos
- VII (III) Brief van de welzalige Eugnostus
 Openbaring van Paulus
 Openbaring van Jacobus
 Andere Openbaring van Jacobus
 Openbaring van Adam aan zijn zoon Seth
- VIII (II) Apocryphon van Johannes
 Het Heilig Boek van de Grote Onzichtbare Geest.

- IX (IV) Openbaring (zonder titel)
Rede van de waarheid van Zoroaster (?)
Brief van Petrus aan Philippus
- X (V) Openbaring, toegeschreven aan de grote Seth
Brief betreffende de Vader van het Heelal en de eerste Mens Adamas
Tractaat in briefvorm
Tractaat zonder titel tegen de Schriftgeleerden en Farizeers over de Doop van Johannes de Doper
- XI (VI) Handelingen van Petrus
Authentieke Rede van Hermes aan Tat
De gedachte van de Grote Macht
Hermetisch tractaat (zonder titel)
Sethiaanse Openbaring (zonder titel)
Hermetisch tractaat (zonder titel; aan het eind een gebed, dat men reeds uit een Griekse papyrus en Latijnse vertaling kende)
Hermetisch tractaat (overeenkomend in hoofdzaak met een deel van de Latijnse „Asclepius”, ten onrechte aan Apuleius toegeschreven)
- XII (XII) Fragmenten van een tractaat over de kosmos
- XIII (XI) verzameling bladen, die o.a. over morele kwestie's spreken en de invloed van de daemonen op de ziel behandelen.

Men ziet, het is een bonte verzameling van vreemde titels. Opvallend is hierbij de afwezigheid van geschiedkundige boeken. Een verhaal over de herkomst en historie van de groep, waartoe deze werken behoorden, wordt nergens gegeven. Die geschiedenis zal misschien te zijner tijd uit de verhouding tussen verschillende werken kunnen worden gereconstrueerd, maar jammer genoeg is hierover niets expliciet meegedeeld. Nog opvallender moet het genoemd worden, dat handschriften van Bijbelboeken ontbreken. Bezat de eigenaar deze niet, hechtte hij er geen waarde aan of kende hij ze wel, maar vond hij het niet noodzakelijk om deze apart op te bergen? Wel vindt men hier, zoals uit verschillende titels blijkt, geschriften, die met apostelen in verbinding gebracht worden of openbaringen van de Here Jezus behelzen, in grote getale, maar deze zijn alle apocrief (voorzover men kan nagaan, stemmen ze ook niet overeen met werken, die door Hennecke en James in

hun bekende verzamelingen van „Apocriefen van het N.T.” bijeengebracht zijn). Merkwaardig moet eveneens heten, dat er „Hermetische tractaten” worden aangetroffen; zij zijn van niet-Christelijke oorsprong. Reeds eeuwen lang is bekend, dat er in de Romeinse keizertijd een uitgebreide litteratuur van geheime wetenschap (alchemie, astrologie, mysterieleer) bestond, welke aan de Griekse god Hermes toegeschreven werd ²).

Over de tijd, waarin deze handschriften vervaardigd zijn, is men nog niet helemaal tot overeenstemming gekomen. Ze zijn met verschillende handen geschreven en waarschijnlijk uit de 2de helft van de 4de of het begin van de 5de eeuw. De verzameling bevat een aantal doubletten bijv. van het Apocryphon van Johannes, waarvan twee teksten een uitgebreider versie geven van de tekst uit Handschrift I. Maar niet alles, wat gelijk schijnt, is het ook: driemaal komt de titel „Openbaring van Jacobus”, voor, maar deze geschriften hebben niets met elkaar te maken. Het is wel zeker, dat vrijwel alle hier genoemde werken niet in het Koptisch geschreven zijn, maar uit het Grieks vertaald. Van het „Evangelie van Thomas” zijn, zoals in hfdst. V blijken zal, Griekse fragmenten bewaard. Vergelijkend onderzoek van het „Apocryphon van Johannes” in de handschriften van Berlijn en Kairo bracht verschillen aan het licht, die Till als verschillende vertalingen van de Griekse tekst verklaarde.

Over de kring, waaruit deze verzameling stamt, behoeft men niet in het duister te tasten; dat waren Gnostici. Straks zal over de betekenis van deze term nader gesproken worden. Hier zij opgemerkt, dat de bisschop van Salamis op Cyprus, Epiphanius (2de helft van de 4de eeuw) vertelt, hoe hij op jeugdige leeftijd op een reis in Egypte met Gnostici in aanraking gekomen is. Door beeldschone vrouwen hadden zij getracht hem in hun verderfelijke leringen te verstrikken en hem onder de schijn van hem te „redden” willen aftrekken van het geloof. Deze mensen vormden geen eigen groep, maar waren lid van de kerk; althans in het openbaar, want in het geheim hingen zij zeer afwijkende leringen aan ³). Door mededelingen van Epiphanius aan de bisschop van die plaats kwam de dubbelzinnigheid aan het licht.

Omdat we hier met vertalingen te maken hebben, moeten de geschriften dus ouder zijn dan de vorm, waarin ze ons nu zijn overgeleverd. Dit blijkt ook hieruit, dat de Neo-Platonische wijsgeer Porphyrius in zijn levensbeschrijving van zijn leermeester Plotinus (die in de 1ste helft van de 3de eeuw leefde, gest. 270) verhaalt, hoe Plotinus gedisputeerd heeft met Gnostici, die „openbaringen

van Zoroaster, Zostrianus, Nicotheus, Allogenes en Mesos" bezaten ⁴). Is het niet opvallend, dat enige van deze titels in onze bibliotheek te vinden zijn? In zijn 2de Enneade heeft Plotinus een felle aanval op de Gnostici gedaan. Dit brengt ons dus naar de periode omstreeks 230; maar de geschriften moeten natuurlijk wel ouder zijn. Nu moet men soms met deze titels voorzichtig zijn; men kan niet terstond uit de identiteit van namen tot gelijkheid van inhoud besluiten. Zo wordt bij sommige kerkvaders, o.a. Clemens van Alexandrië en Hippolytus (omstr. 200) gewag gemaakt van een „Evangelie der Egyptenaren”, maar de citaten die zij daarvan geven, komen niet voor in het werk, dat die titel draagt in onze collectie. Epiphanius citeert een „Evangelie van Philippus” in gebruik bij de Gnostici, maar dit schijnt nergens in het dusgenaamde boek van Nag-Hammadi te staan ⁵).

Toch mag men wel zeggen, dat een aantal van deze nieuwe teksten afkomstig zijn uit de 2de eeuw. Carl Schmidt meende in het „Apocryphon van Johannes” een bron van Irenaeus' grote werk tegen de Ketterijen te hebben teruggevonden. Dan moet dit reeds vóór 180, toen de bisschop van Lyon van zijn werk schreef, aanwezig geweest zijn (zie blz. 61. Het „Evangelie der Waarheid” is volgens mij omstreeks 140 geschreven (zie blz. 52 v.). Reeds Irenaeus wist ervan, dat zijn tegenstanders over een menigte van apocriefe geschriften beschikten. Later werd dit door Epiphanius herhaald ⁶). Deze laatste geeft daarvan, soms zeer verward, allerlei namen en berichten, die telkens aan geschriften uit de bibliotheek van Nag-Hammadi doen denken. Men kan niet zeggen, dat *alles* uit de 2de eeuw stamt, maar voor een gedeelte is dit zeker waar. Zouden sommigen nog ouder zijn? Men zou kunnen denken van wel, als men in één titel de naam van Dositheus tegenkomt, want die naam is bekend als een van de eerste hoofden van de Gnostici bij de kerkvaders, wier berichten overigens omtrent deze figuur weinig concreet zijn. Dan zou het nog uit de 1ste eeuw zijn. Maar . . . er zijn heel wat dragers van die naam bekend en uit de opgave van Doresse kan men zien, dat de inhoud ons omtrent de oorsprong niets wijzer maakt. Zouden er nog voor-Christelijke geschriften bij zijn, die door Christelijke Gnostici „bewerkt” zijn? Dit is de mening van Doresse, maar in één geval is dit door Till bestreden ⁷). Van het „Apocryphon van Johannes” kan men in deze collectie, gelijk hiervoor werd meegedeeld, een uitgewerkte naast een eenvoudige vorm aantreffen. Daar ziet men dus een treffend voorbeeld van de verdere ontwikkeling, die binnen de Gnostiek plaatsgevonden heeft. Ook zulke latere werken zijn interessant, omdat ze

ons in staat zullen stellen de interne geschiedenis van deze groepen na te gaan.

Het is misschien reeds opgevallen, dat in verschillende titels de naam van Seth, volgens Genesis 4 geboren als zoon van Adam na Kain's moord op Abel, voorkomt. Wanneer men van de inhoud van die en andere geschriften kennis neemt, ontdekt men inderdaad een grote voorliefde, voor deze O.T.ische figuur, die beschouwd wordt als de stamvader van de echte kinderen Gods. Nu is inderdaad uit verschillende kerkvaders bekend, dat er een groep van Sethianen bestaan heeft, een onderdeel van de meer omvattende beweging van de Gnostici. Uit die kring schijnt de verzameling van Nag-Hammadi te stammen, maar de eigenaar(s) schijnt(en) niet zeer kieskeurig geweest te zijn; allerlei wat hem „stichtelijk” voor kwam, ook al behoordwe het tot een andere groep, zoals die der Valentianen (zie blz. 52 v.v.), was welkom. Nu doet zich echter het opvallende en lastige feit voor, dat allerlei beschouwingen, die men in deze Sethiaanse geschriften aantreft, ook voorkomen in beschrijvingen en systemen van andere gnostieke groepen, die men bijv. bij Irenaeus en Epiphanius beschreven vindt. Ja, Puech heeft er op gewezen, dat het „Apocryphon van Johannes” en „Allogenes” nog aan het eind van de 8ste eeuw bij de Syrische schrijver Theodorus b. Koni voorkomen, die ze in verband met secten als de Audiani brengt. Het is niet altijd even gemakkelijk hier nauwkeurig te onderscheiden; de grenzen vervloeiden.

Al is het dan niet mogelijk om preciese etiketten te plakken, wel staat het ontwijfelbaar vast, dat al deze groepen, secten, scholen behoorden tot één grote geestelijke stroming, die men pleegt aan te duiden met de naam: GNOSIS of Gnostiek of Gnosticisme.

Wat verstaat men onder dat woord „Gnosis”? Het is een Grieks woord, dat letterlijk „kennis” betekent. Dit zegt op zichzelf nog niet veel, als men niet weet, van welke aard deze kennis is. In enkele teksten wordt duidelijk uitgesproken, waar dit kennen betrekking op heeft. In een van de Hermetische tractaten X 15 heet het: „God is niet onkundig van de mens, maar Hij kent hem zeer goed en wil gekend worden. Dit alleen is heilzaam (zaligmakend) voor de mens: de kennis van God; dat is de opstijging naar de Olympus”. Hier hebben we duidelijk een niet-Christelijke tekst voor ons. In het vervolg wordt meegedeeld, hoe de ziel aanvankelijk nog niet van zijn Zelf gescheiden is in het lichaam, maar hoe bij het klimmen der jaren de passie's de overhand krijgen en er vergetelheid ontstaat: de ziel heeft dan geen deel aan het schone

en edele; de vergetelheid is de slechtheid. Door de „kennis” moet deze vergetelheid overwonnen worden en de ziel tot God en zijn bestemming wederkeren. Enigszins anders uitgedrukt treft men hetzelfde aan in de opvatting van de Naässenen: deze menen, volgens het bericht van Hippolytus, dat „de kennis van de eerste mens het begin is van het kunnen kennen van God, daar zij aldus spreken: het begin van de volkomenheid is de kennis van de mens en de kennis van God is de volmaakte volkomenheid”. In een antwoord uit de Valentiniaanse school wordt de kennis genoemd het antwoord op de vragen: „wie wij waren, wat wij geworden zijn; waar wij waren, waar wij in geworpen zijn; waarheen wij ons spoeden, vanwaar wij bevrijd zijn; wat de geboorte is, wat de wedergeboorte”⁸⁾. In de later volgende behandeling van het „Evan-gelie der Waarheid” en het „Apocryphon van Johannes” zullen we zien, hoe deze themata daar uitgewerkt zijn. In allerlei variatie’s vindt men, dat de grote vraag in de Gnosis die is naar de oorsprong en overwinning van het kwade. Men worstelt in vaak vreemde beeldspraak om het verstaan van de wereld en van zichzelf. De hoofdpunten in deze beschouwingen zijn telkens weer de volgende:

- a) de eigenlijke, volkomen God is onbekend; de Schepper van deze wereld der onvolkomenheid is Hij niet.
- b) deze onvolmaakte wereld is voortgebracht door een onvolmaakte God.
- c) het eigenlijke wezen van de mens behoort bij de volkomen God, maar is door een wonderlijke speling terecht gekomen in deze onvolmaakte wereld en onderworpen aan de machten van deze wereld.
- d) de mens moet door de kennis van zichzelf en het doorzien van zijn gescheidenheid van God de Volkomene bevrijd worden van de heerschappij van het boze en terugkeren tot wereld van de ware God.

Wanneer wij aldus de zaak tot zijn allereenvoudigste vorm teruggebracht hebben en gezien hebben, waarop deze „kennis” dus betrekking heeft, dient terstond opgemerkt te worden, dat deze grondvorm nergens zo simpel voorkomt. Men heeft op velerlei wijs en met allerlei hulpmiddelen omschreven, hoe die wereldschepper ontstaan is, langs welk proces de mens in het aanzijn gekomen is enz. Reeds allerlei oud-christelijke schrijvers ontmoeten de Gnostiek in zoveel verschillende manifestatie’s, dat ze van een veelkoppige Hydra (slang uit de Griekse mythologie) spraken. En wie op het ogenblik zich aan de bestudering van deze hoogst belangrijke geestes-beweging zet, moet het hoofd goed koel houden, want het aantal

en de vormgeving der speculatie's is menigmaal bizar en duizelingwekkend.

De Gnostiek is dus belangrijk, omdat het een geestelijke stroming was, die naar het antwoord zocht en de oplossing meende gevonden te hebben, op een van de eeuwige vragen, die de mensheid bewegen. En hij is niet alleen belangrijk door het gewicht van deze vraag, maar ook door de omvang die deze stroming gehad heeft. Terecht heeft Quispel gesproken van een wereldreligie.

Het Christendom is reeds spoedig met deze wereldreligie in aanraking gekomen. Maar op welke manier dit precies gegaan is, ligt nog in het duister. De kerkhistoricus Eusebius (\pm 325) geeft de samenvatting van een bericht van Hegesippus (midden 2de eeuw), dat na de dood van de apostelen en de eerste generatie Christenen „de samenzwering van de goddeloze dwaling ten gevolge van het bedrog van de dwaalleraars begon, die trachtten om, aangezien er geen apostel meer in leven was, nu verder met onbedekt gelaat de valselijk dusgenaamde Kennis tegenover de prediking van de waarheid te stellen”⁹⁾. Het is de grote vraag, of dit in historisch opzicht inderdaad zo schematisch verlopen is; wel mag als juist aangenomen worden, dat het zich ontwikkelend Christendom in het begin van de 2de eeuw op een schokkende wijze met deze geestesstroming geconfronteerd is. Het is een botsing geworden, dat tientallen jaren geduurd heeft, in bepaald opzicht mag men wel zeggen: eeuwen geduurd heeft. Verschillende kerkelijke schrijvers hebben er uitvoerige boeken aan gewijd, zoals de reeds genoemden: Irenaeus, Hippolytus, Epiphanius en vele anderen. Uit die bestrijdingen blijkt wel, hoe wijdverbreid en invloedrijk deze gnostiek geweest is. Als een dodelijk gevaar voor de prediking van het Evangelie is hij bestreden en m.i. hebben de bisschoppen zeer terecht de diepe kloof tussen Bijbels Christendom en Gnostiek, ook al werkte deze met Bijbelteksten, aangewezen.

Bij de kerkelijke schrijvers wordt meestal Simon de Magiër, genoemd in Hand. 8 en in vele latere verhalen getekend als de grote tegenstander der apostelen, als de oorsprong van deze beweging aangewezen. Na hem noemt men dan anderen als Menander, Saturnilus, Carpocrates, Cerinthus. Zij schijnen vooral uit Samaria en Syrië te stammen; van hun leerstellingen wordt het een en ander meegedeeld, maar duidelijk zichtbare gestalten zijn zij niet. Al spoedig schijnt de beweging zich verder verbreid te hebben. Men weet bijv. te verhalen van een ontmoeting van de apostel Johannes met Cerinthus in Efese. In Alexandrië onderwees omstreeks 125 een zekere Basilides, straks gevolgd door Valentinus. Deze laatste

heeft ook een tijd in Rome gewerkt, waar hij zelfs nog candidaat voor de bisschopszetel geweest is. Valentinus moet een invloedrijk leraar geweest zijn, die volgelingen in het Westen en Oosten had. In Zuid Frankrijk bemerkte Irenaeus zijn invloed in de persoon van de succesrijke figuur van een zekere Marcus. Een menigte namen van groepen en scholen, ieder met afwijkende opvattingen en leerstellingen, worden genoemd, zoals de Peraten, Näässenen (Ofieten; vereerders van de slang), Archontici enz. Zij waren door het ganse Romeinse rijk verspreid, waarbij vooral in Syrië, Egypte en Rome centra waren. In de 2de helft van de 3de eeuw maakte de Perzische godsdienststichter Mani van gnostieke voorstellingen gebruik voor de vorming van zijn leer. Dit Manicheïsme heeft een wijde verbreiding gehad van China tot Noord-Afrika, en het is bekend, hoe het een tijdlang de grote kerkvader Augustinus diepgaand beïnvloed heeft. In dit gehele gebied is de Gnostiek zeker tot een wereldreligie geworden. Vanuit de oudheid hebben deze gnostieke denkbeelden tot op de huidige dag voortbestaan in een groep, die in Zuid Mesopotamië woont, de Mandeërs. Over de oorsprong van deze nu kleine, uitstervende secte (lett. betekent de naam: Wetenden, Gnostici) bestaat groot verschil van mening; volgens sommige geleerden zijn het de regelrechte afstammelingen van doopsecten uit de Jordaan-streek in de tijd van Johannes de Doper, maar naar de opvatting van anderen is het een religie, die veel later uit vermenging van verschillende godsdiensten tot stand gekomen is. Hoe dit ook zij; dat in de Mandese geschriften veel voorstellingen uit Gnostieke kring voortleven, is buiten kijf.

In enkele lijnen en ruwe omtrekken is hiermee de verbreiding van deze geestelijke stroming geschetst. Binnen het kader van ons onderwerp is het onmogelijk om nader op de Gnostiek als geheel in te gaan. Het is voldoende te weten, hoe verbreid deze geestesbeweging — want met het oog op de verscheidenheid van leeringen binnen het algemene kader doet men er wel aan van een „stroming” te spreken met eigen kenmerken, maar ook met grote variatie's — geweest is. Wel moet de vraag onder ogen gezien worden, uit welke bronnen men deze Gnostiek leert kennen. Tot de ontdekking van de bibliotheek van Nag-Hammadi bezat men slechts zeer weinig geschriften, die van de Gnostici uit de 2de en 3de eeuw zelf afkomstig waren. Het waren alleen duistere en verwarde werken als de zgn. Pistis-Sophia (geloof-wijsheid) en de boeken van Jeû, wonderlijke openbaringen die Christus aan Zijn discipelen geschonken zou hebben. Uit vergelijking met de opvattingen van leraars uit de 2de eeuw was duidelijk vast te stellen, dat men

hier met een latere ontwikkeling en verwarring te maken had. Uit de kringen van de Manicheërs en Mandeërs zijn zeer uitvoerige boeken bewaard, maar het is de grote vraag in hoeverre men deze latere en niet-christelijke vertakkingen voor de reconstructie van vroegere christelijke systemen gebruiken mag en kan; vooral wanneer hier directe invloed van het kerkelijk Christendom aanwijsbaar zou zijn. Sommige onderzoekers hebben ook een liederenbundel als de „Oden van Salomo” en een boek over de prediking van Thomas als diens „Handelingen” voor gnostiek willen uitmaken, maar dit is een verre van algemeen aanvaarde opvatting. Voor het grootste gedeelte is men aangewezen op de overzichten en meestal korte citaten bij kerkelijke auteurs (een overzichtelijke samenvatting gaf Harnack daarvan in zijn „Geschiedenis der oud-christelijke letterkunde”¹⁰) Maar daar ligt nu de grote moeilijkheid: zijn deze overzichten juist of tendentius weergegeven; kan men uit een enkele aanhaling een goed inzicht in de werkelijke opvattingen van een schrijver krijgen; hebben die kerkelijke auteurs niet het vreemde en afwijkende vooral onderstreept en het „christelijke” achterwege gelaten? Hier komt nu de ontdekking van Nag-Hammadi in het juiste licht, want deze biedt ons de gelegenheid de Gnostici zelf te horen en waarde van de weergave der kerkelijke schrijvers te toetsen. Uit het Christendom van de 2de eeuw is onvoorstelbaar veel verloren gegaan: ieder aanvull. is van het grootste gewicht (in h. IX zal nog op een ander aspect gewezen moeten worden, dat niet direct met de Gnosis te maken heeft en daarom hier terzijde gelaten werd). Als het bijv. waar is, wat Puech-Quispel zeer waarschijnlijk achten, dat in het vierde geschrift van de Codex-Jung een werk van Heraclion (2de helft van de 2de eeuw) te vinden is, betekent dit, dat een omvangrijk boek van een zeer vooraanstand theoloog, de eerste commentator op het Evangelie van Johannes, teruggevonden is; dat onbekende gedachtengangen opengelegd worden, een expressie van het Christelijk geloof aan het licht komt, waarop een invloedrijk kerkvader als Origenes gereageerd heeft.

Bovenal zal het door deze vondst mogelijk zijn om een of meer belangrijke takken van deze Gnosis goed te leren kennen en daardoor tot de achtergrond van deze geestesstroming door te dringen. Want nog altijd heerst hierover veel onzekerheid. Laat me enkele vragen mogen noemen, die nog immer op een oplossing wachten. Is deze Gnosis een christelijke ketterij op kerkelijk erf ontstaan, en later gedeeltelijk buiten-christelijk geworden is of is het een buiten-christelijke stroming, die gedeeltelijk ook over Christelijk gebied gevloeid heeft? Zo dit laatste het geval is, bestond de Gnosis

dan reeds vóór het Christendom of is hij tegelijkertijd of daarna ontstaan? Waar komt de Gnosis vandaan: lag de oorsprong in Babylonie of Iran; is de stoot ertoe uitgegaan van Joodse kringen, die opvattingen huldigden, afwijkend van het „normale Jodendom” der rabbijnen, bijv. die van Qumran, of heeft de Griekse wijsbegeerte vermengd met allerlei Oosterse opvattingen de Gnosis doen geboren worden? Hippolytus heeft in zijn „Weerlegging van alle ketterijen” telkens verband met scholen van Griekse filosofie gelegd; is dit juist? Kan men zonder meer Manichese en Mandese geschriften aanhalen als getuigen van de oorspronkelijke Gnostiek, zo die al één oorsprong gehad heeft? Op al deze vragen worden zeer verschillende antwoorden gegeven. Juist omdat onze kennis op dit terrein zo fragmentair is en de verbindingslijnen meestal hypothetisch zijn, is het moeilijk tot een zeker antwoord te komen. Daarbij heeft de Engelse geleerde Macleod Wilson er terecht op gewezen, dat men wel moet bedenken, dat de herkomst van *onderdelen* nog niet beslissend is voor de Gnosis als *totaliteit*; men moet vragen, wanneer, hoe, waardoor die verschillende elementen versmolten zijn tot het geheel, dat Gnosis heet en wat daarin domineert ¹¹⁾. Wanneer men ziet, hoe slordig menigmaal met dit uiterst complexe verschijnsel wordt omgesprongen, hoe vaak hypothesen in de loop der tijden door veel herhaling ten slotte voor feiten gehouden worden, dan is het grote winst wanneer de werkelijke toestand, al is het slechts gedeeltelijk, zichtbaar gaat worden.

III. DE ACHTERGROND VAN DE GNOSTIEK

Aan het eind van het vorige hoofdstuk merkten wij op, dat er bij de onderzoekers van het verschijnsel der Gnostiek allerm minst eenstemmigheid bestaat over de vraag naar de oorsprong van deze religieuze stroming, die in de Romeinse keizertijd en daarna, zulk een wijde verbreiding gevonden heeft. Men mag wel aannemen, dat ieder vertegenwoordiger van deze uiteenlopende opvattingen goede redenen voor de juistheid van zijn mening meent te hebben. Uit allerlei antieke godsdiensten en wijsgerige stromingen kunnen parallellen bijeengebracht worden. Wie zich tot lezing van de gnostieke boeken zet, wordt ingeleid in een wonderlijke wereld met vreemde namen, machten, voorstellingen. Men ontmoet namen, die uit de Bijbel min of meer bekend zijn, maar ook aanduidingen, die men daar niet vindt, zoals Barbelo of Jaldabaoth. Er wordt over de Eenheid en de Achtheid gesproken; eigenaardige getallen-

combinatie's spelen in het algemeen een grote rol. Waar komt dit alles vandaan? Het lijken dikwijls brokstukken van gedachten, die uit een grotere samenhang losgeslagen zijn; aanwijzingen, die voor ingewijden verstaanbaar waren, omdat een enkel woord een ganse gedachtenwereld opriep. Waar, zo vraagt men als vanzelf, heeft men voor het eerst de tegenstelling gemaakt tussen de Hoogste God en de Schepper, die voor allerlei gnostieke systemen zo karakteristiek is. Het aantal van deze en dergelijke vragen vermenigvuldigt zich snel, als men zulk een geschrift in handen neemt en met begrip tracht te lezen, zonder dat de antwoorden terstond gegeven kunnen worden.

Wat waren dit voor eigenaardige Christenen, die met dergelijke gedachten speelden? Die vraag dringt zich op, wanneer men na de lezing van de Nieuw-Testamentische evangeliën deze „openbaringen” van Jezus onder ogen krijgt. Met welk begrippenmateriaal wordt hier gewerkt; hoe en waarom heeft men de band met Jezus Christus gelegd? Wat heeft men op deze wijze willen uitdrukken?

Om dit te begrijpen is kennis van de Bijbel niet voldoende. Want als de Bijbel gebruikt wordt, vindt men hem op een zeer eigenaardige wijze gebruikt; men wilde hem niet „vleselijk”, maar „geestelijk” verstaan. De allegorese is in deze kringen ijverig beoefend. Maar ook dat hulpmiddel blijkt niet voldoende te zijn. Men moet veel wijder rondzien en de sfeer kennen, waarin deze geschriften ontstonden. Wil men deze bepalen, dan doet men er goed aan om zich niet van meet af aan vast te leggen op één richting of uitgangspunt of één stroming in de Gnostiek het allerbelangrijkst te achten, zoals maar al te vaak gedaan is in een eenzijdigheid, die aan het onderzoek niet ten goede gekomen is. Men moet er voortdurend mee rekenen, dat in de Romeinse keizertijd veel godsdiensten en gedachtenwerelden doorengemengd waren in een vaak wonderlijk amalgama. Het is de tijd van het *Syncretisme*. Daarbij is het voornaamste niet, wat de herkomst van de verschillende elementen is, maar welk mengsel uit die elementen ontstaan is. Al worden allerlei kleuren gemengd, dan is nog niet in alle samenstellingen de dominerende kleur gelijk. In de Oudheid is men zich terdege van verschillen bewust geweest.

Naar hoe verschillende kanten men tot verklaring van de Gnosis zien moet, leert duidelijk het voorbeeld van de school van Valentinus, zoals dit door Irenaeus weergegeven wordt. Bij de meester zelf vindt men een sterk religieus-wijsgerig stelsel met gebruik van

allegorische uitleg van evangelie-verhalen: bij zijn leerling Marcus ziet men iemand, die zich vermeit in lettermystiek en verschillende sacramentele handelingen, die meer met mysteriën dan met de christelijke sacramenten van doen hebben: naar eigen zeggen deelde hij hierdoor de verlossing tot volmaking, waardoor men in de Volheid (het Pleroma) kon ingaan, mede. Onder de formules, die Marcus bezigde, treft men er aan, die kennelijk semietisch zijn en deze werden in Zuid-Gallië gebruikt ¹²⁾.

De Gnosis is een typisch product van het syncretisme. Daarbij is van allerlei elementen gebruik gemaakt, waarbij het Christelijk aandeel de ene maal sterk vastgehouden is, een andere keer een toevallig onderdeel of helemaal afwezig is.

Sinds het einde van de vorige eeuw heeft het godsdiensthistorisch onderzoek zich zeer intensief met de religieuze ontwikkeling in het Romeinse keizerrijk beziggehouden. Reeds lang bekende schrijvers werden opnieuw onderzocht; verwaarloosde auteurs, voor wier wonderlijke gedachtengangen vorige geslachten geen aandacht gehad hadden, bleken interessante gegevens te bevatten; door de opgravingen kwamen oude heiligdommen, begraafplaatsen en inscriptie's aan het licht; ook in dit opzicht leverden de papyri belangrijke bijdragen. Het heidendom, zoals dit in de eerste eeuwen van onze jaartelling in de landen rondom de Middellandse Zee in een veelheid van vormen bestaan had en door de overwinning van het Christendom in de 4de en 5de eeuw vernietigd was, werd daardoor weer zichtbaar. Door dit onderzoek is wel heel duidelijk gebleken, dat het Christendom niet in een godsdienstig vacuum of te midden van afstervende godsdiensten kwam bij zijn verbreiding door de wereld, maar dat het naast en tegenover zich vond een rijke verscheidenheid van godsdienstvormen, religieuze en wijsgerige scholen, die aan de zoekende mensen zekerheid beloofden voor deze wereld en het hiernamaals. Maar hoeveel ook bekend geworden is, toch heerst op vele punten omtrent de feitelijke toestand en allerlei samenhangen nog grote onzekerheid. Ook in dit opzicht is de bibliotheek van Nag-Hammadi een bijzonder rijke aanvulling, die ons inzicht in het godsdienstig leven van de 2de en 3de eeuw zeer zal verbreden en verdiepen.

Voor het verstaan van het geestelijk leven in de keizertijd is het van uitermate groot belang steeds in het oog te houden, dat alle landen rond de Middellandse Zee door één band, die van het Romeinse rijk, bijeen gehouden werden. Het gebied, dat thans een groot aantal landen met uiteenlopende geschiedenis, verschillende godsdiensten en tegenstrijdige politieke stelsels en belangen omvat,

vormde toen een eenheid, waarin volken van verschillende herkomst bijeengehouden werden. Door de bliksemsnelle verovering van het Perizsche rijk door Alexander de Grote (gest. 323 v. Chr.) waren Griekenland, Voor-Azië en Egypte samengebracht onder één bewind. Wel was dit rijk na Alexanders dood uiteengevallen, maar de rijken van zijn opvolgers, de Diadochen, hadden toch bij alle verschil dit gemeen, dat ze allen in cultureel opzicht gelijk gericht waren. Men spreekt dan van de „Hellenistische cultuur”, die in landen als Egypte, Syrië en Klein Azië, uiterlijk altans, het leven beheerste. Na Augustus' overwinning bij Actium (31 v. Chr.) was definitief het oostelijk en het westelijk deel van het Middellandse Zee-gebied aaneengehecht. De betrekkelijke vrede, die de „Pax Romana” (de Romeinse vrede) bood, gaf aan handel en verkeer rijke kansen. En met de mensen, die gedwongen als slaven of vrijwillig als reizigers en kooplieden van het ene deel des rijks naar het andere trokken, kwamen ook hun ideën in beweging. Het feit, dat men in het algemeen overal met de Griekse taal terecht kon, droeg daartoe machtig bij. Zoals Paulus op zijn reizen in allerlei steden van Klein-Azië, Griekenland en Rome Joodse gemeenschappen aantrof, zo kon men ook de dienst van de Egyptische godin Isis allerwege aantreffen, tot in Engeland toe. Het zijn slechts enkele symptomen van een verschijnsel, dat zich ontelbare variatie's voor doet.

Het boek van de „Handelingen der Apostelen” biedt ons voor de 1ste eeuw enkele interessante momentopnamen. Een Jood als Aquila uit Pontus afkomstig woonde een tijdlang in Rome, daarna in Corinthe, vervolgens in Efese. Op Cyprus trof Paulus aan het hof van de Romeinse proconsul een Jood, die daar geen propaganda voor Israels God maakte, doch als tovenaars optrad. In het buitengemeen godsdienstige Athene maakten wijsgeren, behorend tot de school van Stoa en van Epicurus zich van Paulus meester om eens te zien, wat deze nieuwlichter te zeggen heeft. In Efese bracht Paulus' prediking een geweldige botsing met de stadsgodsdienst. omdat de verkoop van tempeltjes, die door pelgrims uit allerlei oorden als relikwieën meegenomen werden, erdoor in gevaar kwam. Het is ook merkwaardig, dat zij, die bekeerd werden, kwamen uit kringen, die toverboeken bezaten; deze werden verbrand, maar de waarde, die daarbij opgegeven wordt, toont, hoe kostbaar dit soort boeken geacht werden.

Laat ook de 2de eeuw, die voor de aanraking tussen Gnosis en Christendom van zulk een eminente betekenis is, in enkele getuigenissen mogen spreken. Op naam van keizer Hadrianus, die gaarne

reisde en grote belangstelling voor het godsdienstig leven aan de dag legde, is een brief overgeleverd, die — misschien onecht — toch een merkwaardig licht op de religieuze toestanden werpt. Daarin wordt Egypte oppervlakkig en wispelturig genoemd: „Daar zijn Christenen, die Serapis (bekende godheid in Egypte) vereren, en er zijn mensen, die zich aan Serapis gewijd hebben, die zich bisschoppen van Christus noemen. Daar is geen enkele bestuurder van een Joodse synagoge, geen enkele Samaritaan, geen enkele ouderling der Christenen, die niet astroloog, waarzegger of kwakzalver is”¹³). Dat is nu niet direct het beeld dat men op grond van Christelijke geschriften verwachten zou! Het is waarschijnlijk sterk generaliserend, maar, als zulke gevallen niet voorkwamen, zou het zo wel niet geschreven zijn. — Een ander beeld uit Klein Azië vertoont het optreden van Alexander, de profeet uit Aboenoteichos. Hij deed in die plaats een orakel ontstaan, omdat er naar zijn zeggen een nieuwe openbaring van Asclepius in de vorm van een slang geboren was. Van heinde en ver stroomde men daarheen om raad te vragen in de dagen omstreeks 165. Men kwam niet alleen uit Syrië, maar ook een invloedrijke Romein hechtte onvoorwaardelijk vertrouwen aan de uitspraken van de orakelgod. De aard van deze voorzeggingen was zeer dubbelzinnig. Breedvoerig beschrijft Lucianus de trucs, welke Alexander toepaste om het vertrouwen in de bovennatuurlijke gebeurtenissen te versterken. Aan de daar gehouden diensten werd de vorm van een mysterie gegeven. Alexander zette de bevolking op tegen de Epicurese filosofen en de Christenen, die zijn zwendelpraktijken daar in Paphlagonië kritiseerden. De beschrijving van Lucianus¹⁴) biedt een typisch tafereel van de lichtgelovige zucht naar goddelijke „openbaringen” in die tijd, en van de wijde verspreiding, die de faam aan dergelijke diensten gaf. — Voor wie kennis met de geestelijke stromingen van die tijd wil maken, geeft het geschrift van de bekende leraar Plutarchus (± 100 n. Chr.) „Over Isis en Osiris” interessant materiaal. De schrijver heeft veel gereisd; hij was afkomstig uit Griekenland, bezocht Egypte, werkte een tijdlang in Rome om daarna naar zijn vaderstad, het landelijk Chaeronea, terug te keren. Het boek¹⁵) is geschreven voor een dame, die een hoge priesterlijke functie in Delphi vervulde, maar ook ingewijd was in de mysteriën van de Egyptische godin Isis. Plutarchus geeft een beschrijving van de mythe omtrent de Egyptische godin Isis en haar man Osiris, die door zijn tegenstander gedood was, maar weer tot leven gewekt werd. Men moet dit echter niet, zo betoogt hij, letterlijk als geschiedkundige waarheid opvatten, doch de zin ervan verstaan; ook in de heilige handelingen is deze, voor de grote

menigte verborgen, aanwezig. „Daarom moet men vooral voor deze dingen aan de wijsbegeerte een inzicht, dat de weg wijst door de mysteriën, tot gids ontlene en vromelijk denken over al wat er wordt gesproken en wordt verricht.” (h. 68). Met behulp van Griekse woordverklaringen, wijsgerige opvattingen, vergelijkingen met de mythen bij andere volken komt Plutarchus er toe in deze verhalen en handelingen een systeem van wereldverklaring te vinden. Want onder de verscheidenheid van benamingen openbaart zich eigenlijk de ene waarheid. Zo worden de vele godsdiensten in hun waarde gelaten, als diepzinnige symbolen eerbiedig aanvaard, maar tegelijkertijd teruggelid tot een eenheid van religieuze-wijsgerige kennis omtrent het Eerste en de Gedachte. Geconfronteerd met een grote verscheidenheid van godsdiensten, gedreven door een diep respect voor hun ouderdom, beziel met een diep religieus besef, geleid door de verhevenste gedachten in het Griekse denken zocht Plutarchus als typisch vertegenwoordiger van deze syncretistische tijd alles tot een eenheid van wereldverklaring en levensleiding samen te vatten. Daarbij zocht hij als Griek het juiste midden tussen ongelof en bijgeloof te vinden. Men ziet hier ook, hoe de landsgrenzen doorbroken zijn en de godsdienstige voorstellingen van allerlei volken dooreenvloeien.

Wanneer men dus met religieuze geschriften uit die tijd in aanraking komt, vooral wanneer deze in het Grieks geschreven zijn, dan is de kans zeer groot, dat men daarin elementen van zeer verschillende herkomst kan aantreffen. Maar het is er mee als met een kaleidoscoop: de onderlinge verhouding van die elementen kan zeer verschillend zijn. De vraag is niet alleen, waar deze elementen van afkomstig waren, maar ook, welk stempel er op gezet is. In het Jodendom bijvoorbeeld, dat ook in deze maalstroom opgenomen is, vindt men bij Philo en Josephus (begin en einde 1ste eeuw) een sterke mate van hellenisering, maar deze schrijvers bleven met al hun pogingen om het O. T. ische woord voor hun tijdgenoten verstaanbaar te maken, zeer bewust Joden. Ook in de rabbijnse geschriften vindt men voorstellingen uit het Hellenisme afkomstig¹⁶⁾, maar het leidinggevende motief blijft hier het Joodse monotheïsme en de gehoorzaamheid aan de Wet. Dit verschijnsel doet zich in allerlei gevallen herhaaldelijk voor. De *herkomst* van de onderdelen, waaruit een bepaald systeem opgebouwd is, was aan de aanhangers natuurlijk niet altijd bewust, zoals aan een geleerde van formaat als Plutarchus. Het proces der vermenging was reeds zoveel eeuwen aan de gang: men kan zeker zeggen, dat het reeds in de 6de eeuw v. Chr. bij de opkomst van het Perzische rijk begonnen is, en sindsdien

had het verschillende fasen doorlopen. Als men nu in de 2de eeuw n. Chr. aangekomen is, heeft deze volksverhuizing der ideeën reeds zo lang en dikwijls zo ongemerkt plaats gehad, dat men in sommige gevallen niet weet, dat men iets overneemt. In andere gevallen is dit wel duidelijk: een markant voorbeeld vindt men in de kring van de Gnostici bij de zgn. Naässenen; van hen is een „preek” overgeleverd ¹⁷⁾, die formeel verwantschap vertoont met de methode van Plutarchus; daar is een mythe van de Klein-Aziatische Attisdienst vermengd met Griekse, „Chaldese” en Bijbelse elementen, en deze herkomst wordt erbij aangegeven. Maar al deze ontleningen zijn in dienst gesteld van de vraag naar het lot van de ziel. Niet de onderdelen zijn beslissend, maar de samenhang, waarin ze gesteld zijn. Toch is het goed om zich steeds voor ogen te houden uit welke bronnen en langs welke kanalen het water naar dit bekken gestroomd is. Daardoor wordt het mogelijk om het uitdrukkingmateriaal enigszins doorzichtig te maken. Wanneer wij nu achtereenvolgens die herkomst van de verschillende elementen opsommen, drukt de volgorde, waarin ze genoemd worden, geen rangorde van belangrijkheid uit. Men dient zich altijd voor ogen te houden, dat de manier van vermenging zeer verschillend geweest is in de diverse systemen en dat men slechts van geval tot geval kan nagaan, hoe deze tot stand kwam. Daarbij bedenke men wel, wat Irenaeus ergens opmerkt ¹⁸⁾, dat allerlei gnostische leraars uit een behoefte om aan hun onderwijs een glans van oorspronkelijkheid te geven dikwijls maar wat voortborduurden op een gegeven thema door de invoeging van nieuwe namen, verdubbeling van begrippen of voortgaande allegorisering zonder dat dit een nieuwe bijdrage van buiten af betekende. Men moet ook sterk met een ontwikkeling *binnen* de Gnosis zelf rekenen, want het was niet een gesloten systeem met een scherp omliggende dogmatiek, doch eerder een geestesstroming met vage grenzen, die in vele landen, bij zeer verschillende personen en gedurende vele eeuwen te vinden is. Deze diversiteit dient in acht genomen te worden en men moet niet, zoals maar al te dikwijls gebeurd is, de vermenging van het syncretisme nog groter maken door de verwarring in de moderne wetenschap er aan toe te voegen.

Met de volgende sferen van beïnvloeding dient men rekening te houden:

- 1) *Iran*, het oude Perzië, van waaruit men meestal het uitgesproken dualisme, de tegenstelling tussen licht en donker, goed en kwaad in zijn absoluutheid, afleidt.
- 2) *Babylonië*, het land van de astrologie; deze laatste was in de antieke wereld zeer verbreid en beheersde met zijn fatalisme

- veler leven; hieruit is vooral de veel voorkomende voorstelling van de zeven planetenmachten als wereldbeheersers afkomstig;
- 3) *Uoor-Azië* (Syrië met zijn verering van de Zonnegod als de allerhoogste;
 - 4) *Griekenland* met zijn wijsbegeerte; hierbij waren het vooral de religieus getinte stromingen, die sterke invloed op de Gnosis uitoefenden, zoals de populaire nawerking van gedachten van Plato met een sterke tegenstelling tussen stof en geest; de Stoa met zijn opvatting, dat het alles bezielt is door vonken van de goddelijke Rede, die alles in zich bevat; de Neo-Pythagorese opvattingen, die in deze tijd weer opleefden met hun ascese en getallenmystiek;
 - 5) het *Jodendom* met zijn heilig boek, het Oude Testament; deze invloed was bij de Gnosis dikwijls negatief, zich uitend in verwerping van de God van het O.T. als de boze schepper, maar de invloed is er; bovendien bestaat er verwantschap met allerlei mystieke groepen, die door het officiële Jodendom niet erkend werden; vooral in de sfeer van de magie is deze invloed sterk voelbaar.
 - 6) Egypte met de wijdverspreide mysteriedienst van Isis-Osiris; in een bepaalde tak van gnostische litteratuur, de zogenaamde Hermetische geschriften, die van heidense oorsprong zijn, wordt openbaring afgeleid van de Egyptische Thot (gelijkgesteld met de Griekse Hermes); men heeft de stelling wel verdedigd, dat deze Hermetica eigenlijk een Griekse versie van oud-Egyptische theologie zijn.

De kanalen, waarlangs deze opvattingen met elkander in aanraking en tot vermenging kwamen, zijn niet altijd even duidelijk zichtbaar. En dat is begrijpelijk, want zij werden vrijwel altijd onder het zegel van geheimleer overgeleverd. Veel werd gebruik gemaakt van geschriften, die op naam van oude zieners gesteld waren. Op allerlei wijze werd de toverkunst zeer druk beoefend. Tot opbouw en ontwikkeling der gedachten maakte men gaarne gebruik van de allegorische methode, waaraan men de Bijbel evenzeer onderwierp als de gedichten van Homerus; deze geschriften bedoelden niet wat hun woorden schenen te zeggen, maar bevatten een hogere, diepere waarheid die alleen de ingewijden verstonden. De koers voor alles, wat uit het Oosten kwam en om zich had de sfeer van eeuwenoude openbaring, stond in de 2de en 3de eeuw hoog genoteerd. Zij, die zulke openbaringen verspreidden, waren zeer gezien, gezocht, soms gevreesd. Zij beloofden inzicht in het vreemde, verwarrende en bedreigende bestaan door te onthullen, hoe het ontstaan was, wat de

weg was uit deze wereld van schijn en boosheid en vergankelijkheid naar de eeuwige wereld van het licht in zijn volmaaktheid. De weg daartoe kon zeer verschillend zijn: verlichting van de geest, inwijding in de mysteriën; de stille comtemplatie of de vreemde handeling begeleid door wonderlijke formules.

Van deze wereld met dooreenlopende en zich vermengende godsdienstige voorstellingen en overtuigingen is ook de Gnostiek een voortbrengsel. Men kan hem in dit symptoom op een merkwaardige manier leren kennen. De betekenis van de geschriften van Nag-Hammadi bestaat mede daarin, dat deze onze — vaak zeer gebrekkige — kennis op een gelukkige wijze aanvullen. Door hun samenstelling krijgt men een inzicht in voorstadia en groeiprocessen, die elders niet zichtbaar worden.

De 2de en 3de eeuw van onze jaartelling omspannen een periode van opleving van religieus sentiment. Zij waren ook getuige van de eerste grote uitbreiding van het Christelijk geloof. Voor het geestelijk en godsdienstig leven van de mensheid zijn ze daarom van diep ingrijpende betekenis geweest. Kort en krachtig is die samengevat in deze woorden van Thiel: „het mensdom boekte essentiële winst in zijn godsdienstig bestaan, maar het moest naast despotendom en ontburgerlijking ook primitieve ontreddelijking in veel te grote mate en van veel te taaie levenskracht (rauwe onverdraagzaamheid en anti-wetenschappelijke onverlichtheid, vaak in naam van een hogere macht opzettelijk gecultiveerd, zijn er vormen van) op de koop toe nemen”¹⁹). De nawerking daarvan heeft eeuwenlang geduurd!

IV. ONTMOETING MET HET CHRISTENDOM

In het merendeel van de geschriften, die bij Nag-Hammadi gevonden zijn, heeft men, gelijk we zagen, met producten van de Christelijke gnosis te maken. Het voorkomen van niet-christelijke stukken als de Hermetica is interessant, omdat het geestverwantschap en een zekere belangstelling bij de bezitter(s) van die bibliotheek verraadt, maar het voornaamste waren deze niet voor hem. Het ligt dus voor de hand, dat ook een ogenblik aandacht aan de relatie tussen de Gnosis en het Christendom besteed moet worden, want ook deze behoort tot de achtergrond van deze collectie.

In de wereld, waarin de geest des tijds door het syncretisme bepaald werd, zoals deze in het voorafgaande hoofdstuk beschreven werd,

kwam ook de prediking van Jezus Christus. Blijkens de Handelingen der Apostelen richtten de eerste predikers van het evangelie ook Paulus, zich eerst uitsluitend tot de Joodse gemeenten, die men allerwege in het Romeinse rijk aantrof. Maar rond de synagogen der Joden trof men meestal een kring van belangstellenden: niet-Joden, die door de monotheïstische godsdienst der Joden voor een tijd of blijvend aangetrokken werden. Daar kwam men dus met niet-Joden in aanraking en als de breuk met de synagoge komt, omdat men daar de prediking van Jezus als de Messias niet aanvaardt, richt de zendingsactie zich op die heidenen. „Wat voor nieuwe leer is dit?” vroegen de wijsgeren van Athene (Hand. 17 : 19) zich af. Zo zal het wel meer gegaan zijn, al is dit door gebrek aan gegevens niet precies na te gaan. Gezien het geestelijk klimaat van die tijd kan men zich echter gemakkelijk voorstellen, hoe allerlei mensen het Christendom als een nieuwe variant op het bekende thema hebben opgevat, als een ook Oosterse godsdienstvorm met zijn „openbaringsfiguur” Jezus, met geheimzinnige handelingen als doop en Avondmaal, die ook „heil” (zaligheid) beloofde. Het voorbeeld van Simon Magus (de tovenaer) van Hand. 8, die door de latere kerkelijke schrijvers als de oorsprong van de Gnostiek beschouwd werd (al blijkt dat uit het N.T.ische verhaal niet), is hier karakteristiek. Als Simon ziet, dat door de handoplegging der apostelen de gave van de Heilige Geest met zijn merkwaardige verschijnselen verleend wordt, tracht hij door geld te bieden zelf ook in het bezit van deze „macht” te komen; deze zou een mooie uitbreiding van zijn repertoire betekend hebben. De reactie der apostelen op dit aanbod is fel afwijzend. Maar is dit altijd zo gegaan? Het spreekt boekdelen, dat volgens een oude overlevering²⁰ de Nicolaiten, die in Openb. 2 : 6, 15 veroordeeld worden, aanhangers van de diaken Nicolaus (Hand. 6 : 5) waren. In 1 Timotheus 6 : 20-21 klinkt de aansporing om zich te houden „buiten het bereik van de onheilige, holle klanken en de tegenstellingen der ten onrechte zo genoemde kennis” en daaraan wordt toegevoegd: „sommigen, die woordvoerders daarvan zijn, zijn het spoor des geloofs bijster geraakt”.

Het is nog altijd een onuitgemaakte zaak, of de leringen, die Paulus in zijn brief aan de Colossenzen bestrijdt, en de opvattingen, waartegen in de brieven aan Timotheus en de Johanneïsche brieven gereageerd wordt, typische uitingen van de Gnosis geweest zijn, dan wel of men hier met meer algemeen syncretische leringen te maken heeft. Maar wel is het zeker, dat er in de 2de eeuw een zeer nauwe betrekking geweest is. En mochten allerlei kerkelijken een

duidelijk onderscheid weten te maken tussen de echte gelovigen en deze Christelijke gnostici, voor de buitenstaanders was het moeilijk om zulke verschillen te zien, want zij allen noemden de naam van Jezus als hun meester en verlosser.

Men ziet dit bijvoorbeeld in Rome. Justinus Martyr wist ervan blijkens zijn „Gesprek met de Jood Trypho” (± 160), als zijn tegenstander er naar vraagt, dat er mensen zijn, die zichzelf Christenen noemen en Jezus de Gekruisigde als Heer en Christus erkennen, maar die in tegenstelling met Jezus’ leer de Schepper der wereld lasteren; hij somt een aantal van hen op: Marcionieten, Valentianen, Basillidianen en aanhangers van Saturnilus, allen genoemd naar de stichters van die scholen²¹). Maar voor Justinus zijn zij een vervulling van Jezus’ woord, dat er valse profeten zouden opstaan, die van buiten als onschuldige schapen leken, maar van binnen grijpende wolven waren (Matth. 7 : 15). Ze traden dus onder de Christennaam op, hoewel ze, als het erop aankwam, die naam werkelijk te belijden, zich aan het martelaarschap onttrokken. Hoe nauw ze verbonden waren met de kerk blijkt uit het merkwaardige feit, dat Tertullianus meedeelt — en er is geen reden om aan de juistheid daarvan te twijfelen — dat Valentinus candidaat voor het bisschopsambt in Rome geweest is²²); deze leraar moet over grote gaven van welsprekendheid, zo gezocht in de antieke wereld, beschikt hebben en hij verwierf veel aanhangers. Hij bereikte zijn doel niet, omdat een ander Pius, die zijn leven voor zijn belijdenis gewaagd had, de voorkeur kreeg. Ook de tegenstander en bestrijder van de Christenen Celsus (± 170) noemde een hele serie verschillende soorten van Christenen, zoals Valentianen, Gnostici, Simonianen, Marcellianen, volgelingen van Salome, Martha en Marianne. Wanneer meer dan een halve eeuw later Origenes zich opmaakte om Celsus te weerleggen, kent hij sommige van deze groepen niet eens meer bij name; met grote moeite heeft hij nog een merkwaardige tekening van de samenstelling van het heelal weten op te sporen, waarop Celsus zich beroept, alhoewel in Origenes’ dagen de secte, waar dit diagram in gebruik was, de Ofieten (of Naässenen) reeds praktisch uitgestorven was. Origenes roept uit: Wat heeft dit te doen met ons, die tot de kerk behoren? men kan deze mensen, die vreemde nieuwe ideeën invoeren, welke niet met de leringen van Jezus ontvangen overeenstemmen, geen Christenen noemen²³). Maar Celsus had hen kennelijk als zodanig leren kennen; hij wist ook al aan te wijzen, hoe er een overeenstemming bestond tussen de voorstellingen van het genoemde diagram der Ofieten en de mysteriën van de zonnegod Mithras.

Uit andere bronnen is wel meer over die groepen door Celsus genoemd bekend. Zo deelt Irenaeus bijv. mede, dat een zekere Marcellina naar Rome kwam onder het episcopaat van Anicetus (\pm 160) en vele aanhangers wist te winnen, die zichzelf „gnostici” noemden. Hij vertelt daarvan o.a., dat zij beelden bezaten en beweerden, dat een gelijkenis van Christus door Pilatus vervaardigd was; deze beelden stelden zij op naast die van Pythagoras, Plato en andere filosofen²⁴). Men vindt hier een typisch voorbeeld van dat syncretisme, dat in het vorig hoofdstuk beschreven werd.

Voor de verhouding van het kerkelijk Christendom en de Gnosis, zoals de Gnostici zelf dit zagen, is interessant het einde van de brief, die Valentinus' grote leerling Ptolemaeus aan een dame Flora richtte. De inhoud van dit epistel, dat handelt over de vraag, van wie eigenlijk de Mozaische wet uitgegaan is, moet op zichzelf al merkwaardig heten. Maar tot slot zegt Ptolemaeus dan: „Laat u voor het ogenblik niet in verwarring brengen door de begeerte om te willen weten, hoe uit één beginsel van het heelal, dat eenvoudig is en dat zo door ons erkend en geloofd is, het onverwekte, onverderfelijke en goede, ook al die andere naturen ontstaan zijn, die van het verderf en die van het midden, die ongelijk daaraan zijn, terwijl het in de aard van het goede ligt om te verwekken en voort te brengen wat gelijk en eenswezens met zichzelf is. Want indien God het geeft, zult gij later ook de oorsprong en geboorte van deze leren kennen, wanneer gij de apostolische overlevering waardig gekeurd wordt, welke ook wij bij overlevering ontvangen hebben; tegelijkertijd reguleren wij ook al onze redeneringen aan de leer van onze Heiland”²⁵). Men ziet hier, hoe de eigenlijke vraag bij Ptolemaeus die is naar de verhouding van deze wereld van verderf en slechtheid tot het beginsel van het Onverderfelijke en Goede. Maar tevens, hoe hij zich voor zijn opvattingen beroept op „apostolische overlevering”, waarbij het woordje „ook” wel zal slaan op het feit, dat men in de kerk zich daarop beriep om het verschil tussen kerk en gnosis aan te wijzen. Ook voor hem zijn Jezus' woorden richtinggevend, maar dan natuurlijk naar zijn opvatting.

Een voorbeeld daarvan moge blijken uit het sacrament, dat deze Valentiniaanse gnostici kenden, n.l. dat van de „verlossing”. Irenaeus deelt daarvan verschillende vormen mee²⁶). Hier volgt hun motivering daarvan: „zij, die volmaakte kennis bereikt hebben, moeten noodzakelijk wedergeboren worden in die kracht, welke boven al is. Want het is anders onmogelijk om toegang te vinden binnen het Pleroma (de volheid) Want de doop ingesteld bij de zichtbare Jezus was voor de vergeving der zonden, maar de Ver-

lossing gebracht door die Christus, welke op Hem nederdaalde, was voor volmaaktheid . . . de eerste is psychisch (voor de ziel, het aardse, niet tastbare deel van de mens), de laatste geestelijk. De doop van Johannes werd gepredikt met het oog op bekering, maar de verlossing door Christus werd gebracht ter wille van de volmaaktheid. En daarheen verwijst Hij, wanneer Hij zegt: „Ik heb een andere doop om mee gedoopt te worden, en Ik haast mij begerig daarnaar” (vgl. Luc. 12 : 50); verder verwijzen zij naar Marc. 10 : 38 en de teksten, waar Paulus over de „verlossing in Jezus Christus” spreekt (Rom. 3 : 24, Ef. 1 : 7). Deze „verlossing” werd op verschillende manieren tot stand gebracht, soms als een soort „sacrament der stervenden”, onder het uitspreken van geheimzinnige Semietische formules. Degene, die deze „verlossing” ontving, antwoordde bijvoorbeeld: „Ik ben bevestigd en ik ben verlost; ik verlos mijn ziel van deze wereld en van alle dingen, die daarmee verbonden zijn in de naam van Iao die zijn eigen ziel verlost tot verlossing in Christus, die leeft”. Hier ziet men dus — ook afgezien van de vraag, hoe deze formule uitgelegd moet worden — duidelijk, hoe men gebruik maakte van N.T.ische woorden en een bijzondere, boven het gewone Christelijke uitgaande, manier om de verlossing te verzekeren bezat; deze berustte op een splitsing tussen de aardse Jezus en de hemelse Christus, tussen het psychische en geestelijke.

De Gnostici zelf beschouwden zich als „geestelijke” mensen, die tot de volmaakte kennis van God gekomen zijn en inzicht in de wording van dit aardse bestaan hebben; de gewone kerkelijke mensen zijn van minder gehalte en moeten door een simpel geloof en goede werken nog trachten tot de zaligheid te komen²⁷). Het is niet de bedoeling om hier de verschillende systemen, waardoor deze „kennis” bereikt werd, te beschrijven; in het vervolg zullen uit de geschriften van Nag-Hammadi twee vormen getekend worden. Hier wordt slechts de verhouding tot de kerkelijke prediking in ogen-schouw genomen.

Het bleek reeds, dat men zich ook op „overlevering” beriep. Want „zij vertellen ons, dat deze kennis niet openlijk verbreid is, omdat allen niet in staat zijn om deze te vatten, maar dat het op geheime wijze door de Heiland geopenbaard door middel van gelijkenissen aan hen, die geschikt waren om het te verstaan”²⁸). Aan de hand van dit beginsel vatten zij alle verhalen, ook van het Nieuwe Testament, als gelijkenissen op. Met behulp van de allegorische methode werd alles uitgelegd, als een aanwijzing van hun speculatie’s. Woorden als Marc. 4 : 10 v.v.; 4 : 33-34: „In vele dergelijke gelijkenissen sprak Hij het woord tot hen, naardat zij het konden horen, en zon-

der gelijkenis sprak Hij tot hen niet, maar afzonderlijk aan zijn discipelen verklaarde Hij alles" (zie ook Joh. 16 : 12) werden aangehaald om deze opvatting te ondersteunen. Zo werden allerlei nieuwe „openbaringen" opgesteld, die Jezus vooral in de periode tussen zijn opstanding en hemelvaart geschonken zou hebben. Deze openbaringen zijn soms aan alle apostelen gegeven, soms ook aan een enkeling om ze door te geven. In bepaalde gevallen nemen ze de vorm aan van gesprekken, waarin de discipelen vragen stellen. Allerlei namen van hen, die zulke openbaringen ontvangen hebben, werden genoemd: Maria, Petrus, Johannes, Jacobus, Philippus. De gnosticus Basilides beriep zich op de overlevering, die hij van de apostel Matthias ontvangen had. Zo bloeide een rijke literatuur, die onder het zegel van Jezus en Zijn apostelen méér moest bieden, iets wat voor de oningewijden verborgen was, de lering van de Gnosis. Langs deze weg getracht om de prediking van Jezus en Zijn apostelen dienstbaar te maken aan allerlei vragen en leerstellingen van geheel andere herkomst.

Dit streven heeft een reactie opgeroepen, die in een — jammer genoeg verloren — geschrift van Justinus Martyr, later in Irenaeus' grote werk „Tegen de Ketterijen" en in vele andere geschriften gestalte kreeg. Deze eerste aanraking en „Auseinandersetzung" tussen het Christelijk geloof en het syncretisch heidendom heeft een stempel op de Christelijke kerk gedrukt dat beslissend werd voor de volgende eeuwen tot in onze tijd. Dit maakt de geestelijke worsteling, zoals deze zich in de 2de en 3de eeuw afgespeeld heeft, zo bijzonder belangrijk. Men kan zeggen, dat het een strijd geweest is, waarvan de uitkomst duidelijk zichtbaar doch de wording in vele opzichten zeer duister geweest is. Alles, wat bij kan dragen, om dit duister wat te verhelderen, om ook de strekking van allerlei reactie's bij de kerkvaders te verduidelijken, moet dankbaar begroet worden. Want het duister werd voor een groot gedeelte daardoor veroorzaakt, dat de geschriften, die ons over die tijd kunnen inlichten, ontbraken. Ze waren vernietigd of in de stroom des tijds ten onder gegaan. Juist hierom is de inhoud van deze bibliotheek van Nag-Hammadi van eminente waarde.

Deze betekenis kan goed geïllustreerd worden aan de ontwikkeling van het Christendom in Egypte. Het is een bekend, maar niettemin hoogst merkwaardig feit, dat over de prediking van het evangelie in Egypte in het Nieuwe Testament niet gesproken wordt. En dat terwijl ook daar grote Joodse kolonie's leefden! In een oud bijbelhandschrift, dat zeer eigenaardige en van de gewone tekst afwijkende lezingen bevat, de zgn. Codex D., wordt van de Alexandrijn

Apollos gezegd in Hand. 18 : 25, dat deze *in zijn vaderland* het woord vernomen had (of in het woord onderwezen was), waaruit men dus zou kunnen afleiden, dat het Christendom daar toen reeds bekend was. Maar in hoeverre is dit juist? Heeft men hier niet te doen met een latere wijsheid van een afschrijver? Heel laat en hoogst onzeker is de overlevering, dat Marcus het in Egypte gebracht zou hebben; hier aan is in elk geval curieus, dat men geen directe leerling van Jezus met dit land in verbinding wist te brengen. Van allerlei Christelijke geschriften, zoals de „Brief van Barnabas” en de preek, die als „Tweede Brief van Clemens” bekend is, wordt wel met groter of kleiner waarschijnlijkheid aangenomen, dat zij uit het Nijlland afkomstig zijn, maar zeker is dit niet . . . en veel historisch houvast bieden ze niet. Men hoort, dat de gnosticus Basilides en zijn zoon Isidorus daar in de 1ste helft van de 2de eeuw geleerd hebben; dat Valentinus, reeds hierboven genoemd, uit Alexandrië afkomstig was, maar ook hiervoor beschikt men slechts over fragmentaire berichten. Clemens van Alexandrië (\pm 200) noemt wel allerlei namen en citeert stukjes van geschriften, die in de 2de eeuw in Egypte in omloop waren, doch dit alles is zo gering. Er ligt over de kerkgeschiedenis van dit gebied een dichte sluier; pas omstreeks 180 wordt deze enigszins opgelicht. Vraag: hoe is het Christendom er gekomen en hoe heeft het zich in die eerste periode ontwikkeld? Voor wie zich bewust is van de grote rol, die Clemens van Alexandrië en vooral zijn leerling Origenes gespeeld hebben in eigen en later tijd, voor wie let op de grote invloed, die van Alexandrië en zijn achterland in de Oude Kerk uitgegaan is, springt de betekenis van die vraag en het mogelijk antwoord in het oog. De Duitse geleerde Walter Bauer heeft 25 jaar geleden met grote scherpzinnigheid betoogd, dat het wel begrijpelijk was, dat men over die eerste periode een mantel geworpen had, omdat het een tijd was, die latere geslachten slechts als „kettlers” konden kwalificeren en liever wensten te vergeten, omdat het een blaam voor de orthodoxie van het land was²⁹). Deze stelling is wel weersproken en het is de vraag, of hij in die strakke vorm te handhaven is. Toch mag men zeggen, dat het Christendom in een periode van gisting en overgang verkeerde, dat het nog niet die strakke lijnen van een later tijd bezat. Het grote euvel is ook hier weer: gebrek aan gegevens. In dit opzicht belooft de verzameling van Nag-Hammadi nieuwe bronnen te ontsluiten, die direct vloeien (nieuwe geschriften uit die duistere periode geven) of door het boorwerk der geleerden gaan spuiten (deze geschriften zullen aan het detective-oog van de onderzoekers allerlei onthullen en sporen wijzen). En wellicht laten ze

ook iets zien over andere streken, waarvan maar weinig bekend is, bijv. over Syrië, waaraan Basilides zijn opvattingen ontleend zou hebben.

Het is niet uitgesloten, dat men langs deze weg niet alleen tot een scherper zicht op de gnosis en een precieser inzicht in donkere periodes uit de aanvang van het Christendom krijgt, maar dat ook de oorsprong van deze „kennis” binnen het gezichtsveld komt met zijn ontwikkeling, voortlevend in, naast, tegenover het Christendom.

V. HET EVANGELIE VAN THOMAS.

Wellicht is er onder de vele werken, die de bibliotheek van Nag-Hammadi bevat, wel geen, welks titel zozeer de aandacht trekt als dat onder de naam „het Evangelie van Thomas”. Welke inhoud wordt daardoor gedekt?

In het Grieks en verschillende vertalingen is een apocrief boek over de jeugd van Jezus tot aan zijn 12de jaar bewaard, dat op naam van de apostel Thomas staat³⁰). De spaarzame berichten in het N.T. over Jezus' eerste levensjaren hebben kennelijk de vrome fantasie geprikkeld. Altaner neemt aan, dat deze verhalen op een gnostiek geschrift terug zouden gaan, dat later in kerkelijke zin herschreven is, want bij Cyrillus van Jeruzalem (midden 4de eeuw) wordt gewaarschuwd tegen een „evangelie van Thomas”, dat bij de Manicheërs — een niet-christelijke gnostische stroming, in het midden van de 3de eeuw in Perzië ontstaan — in gebruik was³¹). Maar in zijn toelichting op de voorrede van het Lukas-evangelie spreekt Origenes als verklaring van het woord „getracht” (Luk. 1 : 1) reeds over een dergelijke poging in een „Thomas-evangelie”³²). Een wonderlijke spreuk, aan het evangelie van die naam ontleend, geeft Hippolytus: „Hij die mij zoekt, zal Mij vinden in kinderen vanaf 7 jaar; want daar Mij verbergende in de 14de aeon openbaar Ik Mij”; volgens Hippolytus was dit evangelie bij de gnostische Naässenen of Ofieten in gebruik. Maar in de bewaard gebleven recensie's van het evangelie over Jezus' jeugd komt dit woord niet voor; dus moet men een paar geschriften, die toevallig dezelfde titel droegen, onderscheiden. Waar behoort deze nieuw gevonden tekst bij?

Prof. Puech is de eerste geweest, die foto's van dit evangelie aan

een onderzoek heeft kunnen onderwerpen; in 1954 kon hij hierover de eerste mededelingen doen en bekend maken, dat het niets met de jeugdijaren van de Here Jezus te maken had, doch een grote verzameling „Logia” bevatte, d.w.z. uitspraken op naam van Jezus. En voortreffelijk kenner van de oud-christelijke letterkunde die hij is, kon hij tegelijkertijd aantonen, dat een klein gedeelte van deze Woorden reeds bekend was, zij het ook in zeer geschonden staat. Niet, zoals men misschien vermoedt, in onze kanonieke evangeliën, waarmee ze, zoals nog blijken zal, in verwijderde betrekking staan. Het was reeds lang bekend, dat onder de christenen van de eerste eeuwen een aantal woorden van Jezus in omloop geweest waren, die men in de N.T.ische evangeliën niet opgetekend vindt. Het N.T. zelf biedt daarvan een voorbeeld in Hand 20 : 35, waar Paulus in zijn afscheidsrede tot de oudsten van Efese een woord van Jezus in herinnering roept: „Het is zaliger te geven dan te ontvangen”. Dit zoekt men elders in het N.T. tevergeefs. Uit de vele tientallen zogenaamde Agrafa (= niet-opgeschreven woorden), die ons via enkele N.T.ische handschriften en oud-christelijke schrijvers bewaard zijn, noemen we slechts twee. Justinus Martyr († 167) schrijft in zijn „Dialog met Trypho” 47: „Daarom ook zeide onze Here Jezus Christus: waarin ik u aantref, daarin zal ik u ook oordelen” (ook in enigszins afwijkende vorm bewaard bij Clemens Alexandrinus en in het „Leven van Antonius”). Origenes, in Joh. tom. XIX 2 zegt: „terwijl zij het gebod van Jezus bewaren, dat zegt: wordt beproefde geldwisselaars” (ook bij Clemens Alexandrinus en Apelles, de volgeling van Marcion). Deze Agrafa, die gedeeltelijk aan verloren apocriefe evangeliën, zoals dat „volgens de Hebreërs”, dat „volgens de Egyptenaren”, toegeschreven worden, hebben van oudsher de aandacht der geleerden getrokken. Daarbij werd het onderzoek vooral gedreven door de vraag, of in deze woorden nog authentieke uitspraken van Jezus te vinden zouden zijn. Het laatste geschrift, waarin op zeer duidelijke wijze een poging tot schifting van echt en onecht ondernomen wordt, is „Unbekannte Jesusworte” van de bekende Göttingse N.T.icus Joachim Jeremias. Sinds het einde van de vorige eeuw zijn aan deze collectie van agrafa, uit allerlei hoeken en gaten bijeengelezen, enkele belangrijke stukken toegevoegd. Reeds een van de eerste grote publicaties van Egyptische papyri, die uit Oxyrinchus, bood als eerste nummer in 1891 een serie van 8 spreuken, die, voorzover dit uit het geschonden blad viel op te maken, allen begonnen met: „Jezus zegt....” In 1904 werd aan deze Oxyr. Pap. 1 een nieuwe serie toegevoegd door Oxyr. Pap. 654, waarin 6 nieuwe Logia te lezen waren. Verschillende

geleerden trachtten door aanvullingen deze fragmentaire stukken weer enigszins leesbaar te maken. Over de verhouding van deze twee bladen oordeelde men, zoals nog de kort geleden verschenen „Patrologie” van Altaner meedeelt³³), dat zij waarschijnlijk uit twee verschillende apocriefe evangeliën afkomstig zouden zijn. In de eerste spreuk van Oxyr. Pap. 654 treft men ook de naam van Thomas aan, maar omdat het einde van de voorafgaande regel onleesbaar was, werd niet duidelijk, welke rol hij speelde. In de lezing, die Klostermann biedt³⁴), luidt in vertaling aldus: „en Jezus verschenen aan de tien en aan Thomes zeide.....”

Voor ons doel is het niet noodzakelijk om nog nader te spreken over verdere vondsten van papyrus-fragmenten met resten van onbekende evangeliën, zoals b.v. die welke Bell en Skeat in 1935 openbaar maakten. Want wij richten onze opmerkzaamheid op het „Evangelie van Thomas” en daarvoor was het voorafgaande onmisbaar, want... Puech kon al spoedig aantonen, dat de 14 in het Grieks bewaarde Logia allen in de gnostieke Koptische tekst te vinden waren en nu in vrijwel ongeschonden staat (ook de Pap. Oxyr. 655 behoort erbij)! De Griekse woorden bleken nu tot dezelfde collectie behoort te hebben; voor twijfelachtige aanvullingen bestond nu geen noodzaak meer en bovendien heeft men hier voor zich een zeer uitvoerige collectie van meer dan 100 Logia! Het is te begrijpen, dat daardoor eindelijk de bespreking van de aard en waarde van deze „Woorden van Jezus” op een solide grondslag kan komen te rusten, ook al blijven er nog voldoende raadsels.

De aanhef van dit evangelie luidt: „Dit zijn de geheime woorden welke Jezus de Levende gesproken heeft, en Didymus Judas Thomas opgeschreven heeft. En Hij zeide: wie gevonden heeft de uitleg van deze woorden, zal de dood geenszins smaken”. In dit opschrift blijkt dus duidelijk, dat het om een geheime openbaring gaat en dit is, gelijk we hiervoor zagen (bl. 36 v.), een bij de Gnostici geliefde vorm van mededeling hunner waarheden. Ofschoon dit niet met zoveel woorden gezegd wordt, mag men er waarschijnlijk ook uit afleiden, dat dit geschrift naast en tegenover de canonieke evangeliën van de „grote kerk” gebruikt werd. Daarbij ligt, zoals uit het slot blijkt (vgl. Joh. 8 : 25), vooral om de uitleg van de woorden; het bezit daarvan schenkt het ware en eeuwige leven. De overlevering van deze woorden wordt dus bemiddeld door Thomas. In Joh. 11 : 16, 20 : 24, 21 : 2 wordt aan deze naam toegevoegd „gezegd Didymus”; dit Griekse woord voor „tweeling” is een vertaling van het Aramese Thomas, dat dezelfde betekenis heeft. Maar dit taalkundig verband heeft de schrijver niet meer gekend; hij beschouwde beide

namen als eigennamen. In ons N.T. wordt de naam Judas echter niet met deze apostel verbonden. Doch een oud-Syrisch handschrift leest in Joh. 14 : 22 i.p.v. het simpele Thomas „Judas Thomas”. Ook elders in de Syrische overlevering komt men deze naam tegen, maar voorzover tot heden bekend, alleen daar. Zo o.a. in de apocriefe „Handelingen van Thomas”, (begin 3de eeuw) die zijn zendingsactiviteit in het Oosten beschrijven en waar deze Judas Thomas op enkele plaatsen duidelijk als tweelingbroeder van de Here Jezus opgevat wordt. Men gaat wel niet te ver, wanneer men uit deze naamsaanduiding afleidt, dat dit geschrift uit Syrië afkomstig is en waarschijnlijk uit een tweetalige plaats. In de reeds vermelde „Hand. van Thomas” wordt de apostel in h. 39 door een sprekend ezelsveulen aldus aangesproken: „Tweelingbroeder van de Messias, apostel van de Allerhoogste en medeingewijd in het verborgen woord van de Messias, die zijn verborgen uitspraken ontvangt”. Het is mogelijk, dat dit een echo op de aanhef van ons geschrift is, al zijn overigens de aanrakingspunten tussen genoemde Handelingen en dit evangelie niet zeer in het oog vallend.

Uit deze titel en ook enkele andere aanwijzingen kan men opmaken, dat Syrië het land van oorsprong is. Over de tijd van ontstaan heeft de schrijver, die zijn werk immers voor een regelrechte openbaring van Jezus wilde doen doorgaan, de sluijer der geheimhouding gelegd. Zijn de Oxyrinchus-papyri uit het begin van de 3de eeuw, en heeft de schrijver, zoals hieronder besproken zal worden, van het „Evangelie der Hebreëen” gebruik gemaakt, dat zeker vóór 150 ontstaan is, dan zal deze verzameling wel omstreeks 170 op zijn laatst vervaardigd zijn.

Veel belangrijker dan deze vraag is die naar het karakter van deze collectie „geheime woorden van Jezus”. Het blijkt reeds terstond, dat dit, zoals de papyri reeds vermoeden lieten, een aanenrijging van los-samenhangende uitspraken des Heren zijn. Met het hiervoor genoemde boek over Jezus' jeugd, dat ook blijkens Irenaeus³⁵) in gnostieke kringen in omloop was, heeft het niets te maken. De opzet is ook anders dan in N.T.ische evangeliën. Deze immers geven een min of meer chronologisch verhaal, dat — in enkele gevallen ingeleid door berichten over Jezus' oorsprong — de geschiedenis tussen Zijn doop door Johannes en Zijn opstanding biedt. Daarbij valt sterke nadruk op de gebeurtenissen in de laatste week, waarbij in overeenstemming met het centrum van de prediking het kruis sterk belicht wordt. Dat is in het onderhavige geschrift in het geheel niet het geval. Een historische gang is er niet; het loopt niet uit op het kruis en de opstanding; de woorden aan het einde

hebben hetzelfde karakter als die aan het begin. Bij het doorlezen van deze verzameling treft het verder, dat hierin *woorden* bijeengebracht zijn, maar dat de *dadēn*, die in de kanonieke evangeliën als openbaring van Jezus' messiaanse waardigheid zo'n voorname rol spelen, hier afwezig zijn. In enkele gevallen wordt het woord van Jezus omgeven door een kleine discussie tussen Hem en Zijn volgelingen; op een paar plaatsen is het van een trekje, dat een situatie tekent, voorzien, maar in verreweg de meeste gevallen wordt een uitspraak na de inleiding „Jezus zeide” zonder meer gegeven. Indertijd heeft men op grond van de Oxyrhynchus-papyri aangenomen, dat dit eigenlijk een excerpt zou geweest zijn van iemand, die voor persoonlijk gebruik zulk een verzameling van woorden van Jezus aangelegd had en dat de inleiding deze als uitspraken van de Opgestane Heer kwalificeerde³⁶). Nu vindt men inderdaad in de oud-christelijke letterkunde verschillende voorbeelden van dergelijke openbaringen uit de periode tussen Opstanding en Hemelvaart; het beroemdste is wel de zgn. „Brief der elf apostelen”, die in een ethiopische vertaling volledig bewaard is. Maar in dit Thomas-geschrift wijst niets daarop. Jezus als leraar is hier de drager van de openbaring in het woord, zoals men dit in de gnostieke geschriften telkens tegenkomt. Hij is meer de wegwijzer dan de Messias!

Nu rijst natuurlijk de vraag: hoe is verhouding van deze woorden van Jezus tot die welke men in het N.T. vindt? Want ook de kanonieke evangeliën bevatten veel uitspraken van de Heer. M.a.w. hebben we hier een excerpt uit de evangeliën voor ons? Dat zou op zichzelf interessant zijn, omdat daardoor wellicht afwijkende lezingen te voorschijn zouden komen. Maar ieder, die de reeds fragmentair bekende stukken gelezen heeft, weet, dat dit niet het geval is.

De eerste spreuk laat dit reeds terstond zien. Deze luidt aldus: „Jezus zegt: Laat hij, die zoekt, niet ophouden te zoeken, totdat hij vindt; en wanneer hij gevonden heeft, zal hij zich ontzetten en wanneer hij zich ontzet heeft, zal hij zich verwonderen en hij zal koning zijn over het al”. Zulk een woord of iets wat er op lijkt, zoekt men in het N.T. tevergeefs. Maar bij Clemens van Alexandrië (± 200) vindt men het tweemaal geciteerd. In *Stromata* V 14, 96 bij een vergelijking van Griekse met Hebreeuwse wijsheid zegt hij na aanhaling van een woord van Plato: „Deze woorden hebben gelijke kracht als deze: „Hij, die zoekt, zal niet ophouden totdat hij vindt; wanneer hij gevonden heeft, zal hij zich ontzetten en wan-

neer hij zich ontzet heeft, zal hij als koning heersen; en koning geworden zal hij rusten". Dit wordt zonder opgaaf van de vindplaats kennelijk als een Schriftwoord gebruikt in het betoog. Maar in Strom. II 9, 45 wordt de herkomst wel aangegeven: „in het Evangelie naar de Hebreëen staat geschreven: Hij die zich verwonderd heeft, zal als koning heersen en hij, die koning geworden is, zal rusten" (er zijn tussen deze 2 citaten kleine afwijkingen, die hier niet ter zake doen). In elk geval blijkt nu, waar dit woord door Clemens, die goed van de litteratuur na het N.T. op de hoogte was, aan ontleend werd.

Maar deze zelfde auteur verraadt ook, dat er nog andere bronnen achter deze verzameling liggen. Nemen wij Spreuk 21: „Jezus zag kinderen, die gezoogd werden. Hij zeide tot zijn discipelen: Deze kinderen die gezoogd worden, gelijken op hen, die ingaan in het Koninkrijk. Zij zeiden tot hem: Zullen wij dan als kinderen ingaan in het Koninkrijk? Jezus zeide tot hen: Wanneer gij de twee één zult gemaakt hebben en gij het binnenste als het buitenste gemaakt hebt, en het buitenste als het binnenste en het bovenste als het benedenste en wanneer gij het mannelijke met het vrouwelijke één, zodat het mannelijke niet mannelijk zal zijn en het vrouwelijke niet vrouwelijk, wanneer gij maakt ogen op de plaats van een oog en een hand op de plaats van een hand, een beeld op de plaats van een beeld, dan zult gij ingaan". In Clemens Alex. Strom III 13, 92 wordt een zekere Cassianus (± 150) aangehaald, die dit woord van de Heer in antwoord op een vraag van Salome weergeeft: „Wanneer gij het kleed der schande zult vertreden hebben en wanneer de twee één geworden zijn en het mannelijke met het vrouwelijke noch mannelijk noch vrouwelijk". Volgens Clemens stond dit gezegde niet in de vier traditionele evangeliën, maar in dat volgens de Egyptenaren. Deze beschrijving van de terugkeer van de paradijs-toestand wordt als woord des Heren ook elders gevonden; zo in de 2de Brief van Clemens (waarschijnlijk midden 2de eeuw): „Want toen de Heer door iemand gevraagd werd, wanneer het Koninkrijk zou komen, zeide Hij: „Wanneer de twee een zullen zijn en het buitenste als het binnenste en het mannelijke met het vrouwelijke noch mannelijk noch vrouwelijk". In enigszins andere vorm wordt het gevonden in de „Handelingen van Petrus", waar de apostel omgekeerd aan het kruis hangend spreekt (c. 38): „De Heer zegt in een geheimenis: Wanneer gij niet het rechtse maakt als het linkse, en het linkse als het rechtse en wat boven is als wat onder en wat achter is als voor, zult gij het Rijk niet kennen". Wanneer men deze verschillende versies vergelijkt, dan ziet men, dat in het „Evan-

gelie der Egyptenaren" kennelijk een combinatie te vinden is. Merkwaardig genoeg vindt men het eerste deel ook in onze verzameling terug, n.l. Spreuk 36: „Zijn discipelen zeiden tot Hem: Wanneer zult Gij ons openbaar zijn en wanneer zullen wij U zien? Hij zeide: Wanneer gij u ontkleed hebt en u niet schaamt en uw klederen genomen hebt en hen gelegd hebt onder uw voeten als de kleine kinderen en hen vertreden hebt, dan zult gij zien de Zoon van de Levende en gij zult niet vrezen". Dit woord nu leest men weer gedeeltelijk in een papyrus Oxyrhinchus 655, waar het deel uitmaakt van een verzameling, die op het trefwoord „kleed" geordend is; daar heet het: „Zijn discipelen zeggen tot Hem: Wanneer zult Gij ons openbaar zijn en wanneer zullen wij U zien? Hij zegt: Wanneer gij u ontkleed hebt en u niet schaamt....." (de rest van de tekst ontbreekt). Op gezag van het citaat bij Clemens worden deze woorden meestal (o.a. ook in de bekende vertaling van de N.T.ische Apocriefen van E. Hennecke) allen aan het Evangelie der Egyptenaren toegeschreven, maar dit is, wanneer men het geheel van de overlevering beziet, hoogst twijfelachtig. Wat Clemens elders uit dit Ev. der Egyptenaren aanhaalt, vertoont ook gesprekken met Salome (Marc. 15 : 40) met een tendentie, die sterk tegen het huwelijk gekeerd is; zo is het ook in het woord van Cassianus, maar in de andere teksten is dit niet het geval. Kennelijk heeft men in het Ev. der Egyptenaren met een combinatie van oorspronkelijk losse woorden te maken. Het is opvallend, dat de Hand. van Petrus uitdrukkelijk erbij zeggen, dat het uit een „geheimenis" stamt. Aan dit voorbeeld ziet men tevens, in welke variaties dergelijke woorden in omloop waren.

Hoe ingewikkeld en vreemd de gangen der overlevering in dit opzicht zijn kunnen, blijkt bij Spreuk 76: „De Heer zei: Velen zijn om de put, niemand echter in de put". Dit woord treft men ook aan bij de grote tegenstander van het Christendom Celsus (\pm 170) als een onderdeel van een „hemelse dialoog", zoals hij zegt, die bij Christenen in omloop was. Maar Origenes (contra Celsum VIII 15) weet niet, waar hij dit vandaan heeft, waarschijnlijk uit de een of andere secte. En dit zegt Origenes, die overigens blijkens allerlei plaatsen uit zijn werken verschillende niet-kanonieke woorden des Heren kent. Een daarvan, b.v. citeert hij in Hom. in Jer. 3 : 3 „Wie dicht bij Mij is, is dicht bij het vuur; die ver van Mij is, is ver van het Koninkrijk", een woord, dat ook onze verzameling als Spreuk 84 biedt.

Dat ontwijfelbaar achter deze collectie kennis van het Evangelie der Hebreëen ligt, wordt duidelijk aan de Spreuk 11 : „De discipelen

zeiden: Wij weten, dat Gij van ons heen zult gaan. Wie zal de grootste zijn onder ons? Jezus zeide tot hen: Op de plaats, waar gij gekomen zijt, zult gij gaan tot Jacobus, de rechtvaardige, om wien hemel en aarde ontstaan zijn". Hier wordt duidelijk aan deze Jacobus de eerste plaats aan de discipelen toegekend; hij is de centrale figuur van de schepping. Over de persoon van deze Jacobus laat de bijstelling niet in het onzekere, want uit Josefus en oud-christelijke schrijvers is bekend, dat de broeder des Heren Jacobus wegens zijn trouwe Wetsvervulling de „rechtvaardige" genaamd werd. Uit Hand. 15 en 21 : 18 blijkt, wat ook van elders bevestigd wordt, dat hij als eerste bisschop van de gemeente te Jeruzalem fungeerde. Voor de Joden-Christenen was hij de voornaamste figuur. Wanneer dan in deze spreuk met zoveel nadruk hij als de grootste aangewezen wordt, behoeft men niet lang naar de herkomst van zo'n woord te zoeken. En wanneer dit het geval is, wordt het natuurlijk verleidelijk om ook andere woorden tot die bron terug te leiden.

Jammer genoeg is dit Evangelie, dat nog omstreeks 400 aan de kerkvader Hieronymus bekend was³⁷⁾ in zijn geheel verloren. Slechts uit aanhalingen is er iets van bewaard. De mogelijkheid komt binnen het gezichtsveld om het beter te leren kennen en daarmee op de hoogte te komen van opvattingen, die in de loop van de kerkgeschiedenis wel bestaan hebben, doch geen levenskracht hadden of in elk geval weggespoeld zijn.

Op een merkwaardig geval heeft Quispel de aandacht gevestigd. Spreuk 38 zegt: „De Farizaeërs en de Schriftgeleerden hebben genomen de sleutels van de kennis; zij hebben ze verborgen; zij zijn niet ingegaan en ook lieten zij hen, die wilden binnengaan, dat niet toe" (fragmentair ook Pap. Oxyr. 655). Dit ziet er uit als een combinatie van Matth. 23 : 13 en Luc. 11 : 52. In dit laatste vers geven de handschriften een variant, daar ze i.p.v. „weggenomen" lezen: „verborgen" juist zoals deze tekst. Hetzelfde „verbergen" komt men in dit verband tegen in Pseudo-Clementinische geschriften (Recogn. II 30, Hom. XVIII 16), die op Joods-Christelijke tradities teruggaan.

Hier rijzen een aantal interessante vragen. In de eerste plaats komt opnieuw die naar de verhouding tot de canonieke evangeliën binnen het gezichtsveld. Hier is bijv. Spreuk 25: „Jezus zegt: De splinter, die in het oog van uw broeder zit, ziet ge, maar de balk die in uw oog is, ziet ge niet. Wanneer gij de balk uit uw oog gehaald hebt, dan zult gij scherp kunnen zien om de splinter uit het oog van uw broeder te halen", een woord, dat vrijwel gelijk is aan Matth. 7 : 3 vv. = Luc. 6 : 41 v. met een uitbreiding. Of Spreuk 33: „Jezus

zegt: Als een blinde een blinde leidt, vallen ze beide in de put", zie Matth. 15 : 14, of 43: „Wie gelasterd heeft den Vader, hem zal vergeven worden; wie gelasterd heeft den Zoon, hem zal vergeven worden; maar wie gelasterd heeft den Heiligen Geest hem zal niet vergeven worden noch op aarde noch in de hemel", een woord, dat er uit ziet als een uitwerking van Matth. 12 : 32 pp. Zo kunnen nog veel meer woorden aangehaald worden. Opvallend bij de vergelijking is, dat men bij dergelijke uitspraken telkens wel parallelen met de Synoptische evangeliën kan constateren, maar dat geen typisch Johanneische woorden te voorschijn komen. Het is niet mogelijk om in het algemeen deze relatie op een korte formule te brengen, bijv. dat er steeds van uitbreiding sprake is. Directe identiteit is er niet. Gaan deze woorden terug op overlevering van het Hebreëen-Evangelie, dat volgens Hieronymus nauw met Mattheus verwant was?

Een tweede kwestie treft men in de zaak van de varianten, waarvan we hierboven n.a.v. Spreuk 38 een voorbeeld zagen. Quispel heeft ³⁸⁾ aan een aantal voorbeelden laten zien, dat dit geval niet op zichzelf staat. Het is bekend, dat door de vele handschriften en vertalingen de N.T.ische tekst niet altijd woordelijk gelijk overgeleverd is. Het merkwaardige was, dat Quispels onderzoek er toe leidde, dat afwijkingen in het Thomas-evangelie van de gebruikelijke tekst menigmaal in varianten van de zgn. Westerse tekst, d.w.z. vooral de Codex Bezae, de oud latijnse en oud syrische vertalingen voorkomen. Daarbij heeft Wensinck er reeds jaren geleden aandacht voor gevraagd ³⁹⁾, dat varianten in dit teksttype niet eenvoudig door overschrijffouten te verklaren zijn, maar terug moeten gaan op verschillende vertalingen uit het Aramees, dus op een zeer oude en zelfstandige laag van overlevering. Het is ook merkwaardig, dat Quispel aanrakingspunten vond met de zgn. Diatessaron-overlevering. Het is bekend, dat omstreeks 170 de Syrische leraar Tatianus uit de vier evangeliën (of waren het er vijf, zoals een enkele aanduiding zegt?) een Harmonie samenstelde, waardoor één doorlopend verhaal ontstond. Jammer genoeg is deze tekst verloren gegaan, maar wel heeft hij, toen hij nog bestond, in diverse richtingen invloed uitgeoefend, met het gevolg, dat de nawerking *erav̄n* nog te bespeuren valt zelfs in latere uitlopers als het Middelnederlandse „Leven van Jezus" (Plooy) en een Perzisch Diatessaron. Overeenstemmingen, die zich hier voordoen, zouden dus weer wijzen op lezingen, die in Syrië in de 2de helft van de 2de eeuw in omloop waren.

Daarmee hangt een derde vraag samen, die telkens reeds in verband

met de Agrapha gesteld is: hebben wij hier inderdaad echte woorden van Jezus voor ons? Dat er andere pogingen tot evangeliebeschrijving geweest zijn, zegt Luc. 1 : 1 en dat niet alles opgetekend is, betuigt Joh. 20 : 30. Maar in zijn onderzoek van de „Unbekannte Jesusworte” hield Joachim Jeremias slechts weinig over, waarvan hij de authenticiteit durfde vasthouden. In onze bundel is het merkwaardige, dat men niet voor alle woorden parallellen vindt bij de Synoptici. Waar komt een woord vandaan als dit: „Jezus zegt: Wanneer gij ziet degene, die niet geboren werd van een vrouw, werpt u dan neder op uw aangezicht en aanbidt Hem: Hij is uw Vader” 14) of: „Jezus zegt: Rampzalig het lichaam, dat hangt aan een lichaam en rampzalig de ziel, die hangt aan deze twee” 89). Is het juist, wat de bekende Belgische N.T.icus Cerfaux meende te moeten vaststellen ⁴⁰⁾, dat de woorden een uitbreiding en interpretatie in gnostieke zin hebben ondergaan, waarbij hij dan speciaal aan de Valentianen (zie blz. 52 v.) denkt? Men kan hier niet generaliserend spreken, maar zal juist met het oog op het excerpterend karakter van het werk spreuk voor spreuk apart moeten bezien. Gezien de durf, waarmee men in de 2de eeuw rustig allerlei apocriefen heeft vervaardigd en Jezus de zonderlingste uitspraken laten doen, is in bepaalde gevallen falsificatie niet buitengesloten. Maar daarvan bemerkt men in andere gevallen geen spoor. En het is ook niet van meet af aan onmogelijk, dat langs deze weg bepaalde met name Joods-Christelijke tradities onafhankelijk van de Synoptische overlevering bewaard zijn, want het is wel bekend, hoeveel uit het eind van de 1ste en 2de eeuw verloren gegaan is. Hier rijzen dan belangrijke vragen voor het vorm-historisch onderzoek van de evangeliën, terwijl tevens wellicht een onafhankelijk getuige naast de Synoptische overlevering verschijnt. Bij de tegenwoordige stand van zaken is het nog niet mogelijk om hier met zekerheid te spreken. Maar zeker moet wel geacht worden, dat dit geschrift vergeleken met andere typisch gnostische werken veel vertoont, dat van de Gnostiek afwijkt en dichter staat bij de opvattingen van de „grote kerk”. De tekst van dit Thomas-evangelie is dus belangrijk om de mogelijkheid, dat hier authentieke woorden van Christus te voorschijn komen; om het gebruik, dat hij kennelijk van het Evangelie der Hebr. gemaakt heeft; om de vergelijking met de Synoptische overlevering en de tekstgeschiedenis; ook om de mogelijkheid om hier het ontwikkelingsproces te zien, waaraan soms de woorden des Heren onderworpen zijn (in dit opzicht is het vooral interessant te zien, dat soms twee versies van dezelfde uitspraak in deze bundel staan). De ontdekking van dit

kostbare werk stelt ongetwijfeld voor vele vragen, maar zal bij nauwgezet onderzoek ook veel bijdragen tot vermeerdering van onze kennis omtrent de stromingen in het oudste Christendom en de invloed, die van Jezus Christus uitgegaan is.

VI. HET EVANGELIE DER WAARHEID.

In het reeds hierboven vermelde handschrift van de collectie, dat een aparte geschiedenis beleefd heeft en als „Codex Jung” bekendheid verworven heeft, komt als tweede geschrift een werk voor, dat geen titel heeft, maar naar de aanvangswoorden „Het Evangelie der Waarheid” genoemd wordt. Het is in een luxueuse uitgaaf door de heren Malinine, Puech en Quispel te Zürich in 1956 gepubliceerd. Het omvat de bladzijden 16—43 van het handschrift met één lacune (blz. 33—36, 2 bladen). Bij onderzoek in Kairo is gebleken, dat deze ontbrekende bladen daar gelukkig nog aanwezig zijn, zodat men dit werk in practisch ongeschonden staat bezit.

Aldus luidt het begin: „Het Evangelie der Waarheid is vreugde voor hen, die de genade ontvangen hebben van de Vader der Waarheid om Hem te kennen door de kracht van de Logos, welke gekomen is uit het Pleroma (de volheid), dat is in de gedachte en geest des Vaders, welke die is, die men de Verlosser noemt, omdat het de naam van het werk is, dat hij doen moet voor de verlossing van hen, die de Vader niet kenden, omdat de naam van het evangelie de openbaring van de hoop is, omdat het een vondst is voor hen, die Hem zoeken”. Zoals men ziet, wordt hier terstond het thema aangegeven: het kennen van de Vader door degenen, die Hem niet kenden, bemiddeld door de Logos (het Woord) — Verlosser, een typisch gnostisch thema. Dat men hierin juist ziet, bewijst p. 22: „Wie zo gnosis heeft, weet, vanwaar hij gekomen is en waarheen hij gaat”, vgl. blz. 20.

Men ziet uit deze beginwoorden, dat het geschrift terstond „met de deur in huis valt”. Een inleiding, waarin de naam van de schrijver of van mensen aan wie het gericht is, vermeld wordt, ontbreekt. Waar we slechts over één handschrift van deze tekst tot heden toe beschikken, moet het onzeker blijven, of ooit een dergelijke aanhef bestaan heeft; de overschrijver heeft zoets kennelijk niet geweten. In andere oud-christelijke boeken doet ditzelfde verschijnsel zich voor, dat zulk een opschrift ontbreekt, maar daar komt

menigmaal de latere traditie te hulp, ook al is deze soms onbetrouwbaar. Ook het slot van ons „evangelie” stelt teleur, want ook daar ontbreekt iedere aanwijzing. De auteur komt slechts eenmaal voor het voetlicht, maar dan juist om te doen zien, hoe hij met vol bewustzijn de eigen persoon op de achtergrond gehouden heeft. Sprekend over de zaligen, die hun „plaats” in God hebben, zegt hij: „de overigen nu mogen weten op hun plaatsen, dat het mij niet past, nadat ik op de plaats der Rust verwijd heb, nog meer te zeggen. Maar in hem zal ik zijn en wel om mij altijd te wijden aan de Vader van het Al en de ware broeders over wie de liefde des Vaders zich uitstort en in wier midden geen gebrek is” (p. 42—43). Hij spreekt hier als de ingewijde; hij heeft de hoogste waarheid uit ervaring leren kennen, maar evenals de meeste der antieke mysteriën past het hem niet hier verder over te spreken (vgl. Apuleius, *Metamorphoses* XI 22). Niet zijn eigen ervaringen zijn ook belangrijk, hij wil slechts de boodschap van dit heil door de kennis doorgeven.

Maar is er niets over de schrijver en zijn tijd bekend? Bij schrijvers als Clemens Alexandrinus en Origenes, die nogal eens mededelingen over verloren gegane geschriften bevatten, heeft men tot heden geen spoor van bekendheid met dit werk kunnen vinden. Toespelingen op gebeurtenissen in des schrijvers tijd zoekt men in dit boek, dat het eeuwigheidswerk der verlossing beschrijft, te vergeefs. Maar bij Irenaeus treft men een aanwijzing, die op weg helpt. In het 3de boek van zijn „Weerlegging” spreekt hij over het „Evangelie” in zijn viervoudige vorm en bestrijdt de ketteren, die het over meer of minder dan deze vier hebben. Daarbij zegt hij o.a. (III 11, 9), dat de Valentinianen zich erop beroemen meer evangeliën te bezitten. „Zij zijn”, zegt hij letterlijk, „tot zulk een graad van stoutmoedigheid voortgeschreden. dat zij, wat niet lang geleden door hen samengesteld is, als „Evangelie der Waarheid” betitelen, terwijl het in geen enkel opzicht met de evangeliën van de apostelen overeenkomt, zodat zelfs het evangelie bij hen niet zonder godslastering is. Want indien wat door hen in het licht gegeven wordt het „Evangelie der Waarheid” is, doch dit zo totaal verschillend is van die boeken, welke aan ons door de apostelen overgeleverd zijn, dan kunnen zij, die dit willen, daaruit opmaken, zoals door de geschriften zelf wordt aangetoond, dat wat door de apostelen overgeleverd is, niet langer het „evangelie der waarheid” is.”

Hier vindt men dus dezelfde naam en waar, zoals blijken zal, dit

geschrift inderdaad trekken van overeenkomst met de Valentiaanse gnosis vertoont, daar kan men met grote waarschijnlijkheid zeggen, dat dit hetzelfde boek is. Wel is het een merkwaardig feit, dat Irenaeus bij zijn beschrijving van de Valentiaanse leer in het eerste boek hiervan geen gebruik gemaakt heeft en dat het ook overigens, waar Valentinus genoemd wordt, geen citaten gegeven worden. Anderzijds moet de bisschop van Lyon het toch in handen gehad hebben, want het is hem mogelijk een vergelijking met de canonieke evangeliën te maken. En zijn opmerking, dat dit „Evangelie der Waarheid” volkomen anders is dan Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes, blijkt bij lezing volmaakt juist te zijn. Terwijl immers de N.T.ische evangeliën een historische lijn volgen, die van Jezus' geboorte en doop naar zijn kruisiging en opstanding loopt, terwijl zij vertellen van bepaalde ontmoetingen van Jezus met Zijn tijdgenoten, berichten geven over Zijn wonderen en woorden, biedt dit „Evangelie der Waarheid” niets van dit alles. Wel wordt hier en daar op gebeurtenissen van Jezus' leven gezinspeeld, maar dan in zeer algemene bewoordingen; het is meer een beschrijving van de eeuwige zin van Jezus' verschijning dan een verhaal der feiten. Het is meer een preek of stichtelijke verhandeling *over* het evangelie dan een boek, zoals we dat onder de naam van „evangelie” kennen. Ook mist men hier — en dat is voor vele gnostici karakteristiek — de samenhang met het Oude Testament; slechts een enkele toespeling is te vinden, terwijl de betrekking van de canonieke evangeliën op het O.T., bijvoorbeeld door aanhalingen, zeer nauw is. Ook biedt dit „Evangelie der Waarheid” geen verzameling uitspraken van Jezus, zoals we die uit het „Evangelie van Thomas” leerden kennen, zelfs niet een geheime openbaring na de opstanding, doch een beschouwing over de noodzaak en bewerking der verlossing.

Op p. 31—32 geeft ons geschrift een merkwaardige „uitleg” van de gelijkenis van het „verloren schaap” (Matth. 18 : 12-14, Luc. 15 : 3-7). Hij spreekt daar dus over de herder, die de 99 schapen, die niet verdwaald zijn, alleen laat om het éne schaap, dat verdwaald is, te zoeken. Daaraan voegt hij deze commentaar toe: „want 99 is een getal, dat op de linkerhand geteld wordt, die het vasthoudt, maar zodra men echter het Ene vindt, gaat het hele getal over op de rechterhand. Evenzo degene, die het Ene mist, dat wil zeggen, de gehele rechterhand, die het ontbrekende optrekt, het van de linkerhand neemt en het op de rechter overdraagt; en zo wordt het getal 100.” Deze bevreedende toelichting wordt enigszins begrijpelijk, wanneer men weet, dat het in de Oudheid, de

gewoonte was om door de stand der vingers getallen aan te duiden en met hand te rekenen. De waarden van 1 tot 99 drukte men uit op de linkerhand; de honderdtallen door de rechterhand te gebruiken. Daarbij bedenke men, dat „links” en „rechts” ook aanduidingen zijn voor „ongunstig” en „gunstig”. Men zou nu verwachten, dat de toepassing deze was, dat God of Christus het ene schaap zou zoeken en bij de 100 brengen; het feit, dat de schrijver het element van de „dwaling” zo onderstreept in overeenstemming met de hele tendentie van zijn werk, doet dit voor de hand liggen. Maar merkwaardig genoeg blijkt nu opeens in zijn uitleg „de Ene” God zelf te zijn! Hij, de ene (de „monas”, vgl. de nadruk op de eenheid Gods in de Bijbel) wordt door de dwalende mens „gemist”, daardoor is het gebrek opgetreden in het symbool van de linkerhand; door toevoeging van die Ene gaat het naar de gunstige zijde over. Deze curieuze verklaring laat ons niet alleen zien, hoe de auteur met de woorden van het evangelieverhaal omging (van dergelijke stoutmoedige Schriftuitlegging zou men in en buiten de oudchristelijke kerk menig staaltje kunnen aanwijzen), maar het bevestigt ook, dat het boek uit Valentiaanse kringen kwam. Immers, volgens Irenaeus (Adv. Haer. I 16, 2; II 24, 6) wordt deze zelfde toepassing ook bij een bepaalde groep der Valentianen, nl. de Marcosianen, gevonden. Ook begripen als „gemis” en „aanvulling”, de „volheid”, de „rust” als aanduiding van het hoogste geluk en verschillende andere termen, die men hier ontmoet, behoren typisch tot de woordenschat der Valentianen.

Deze groep van Gnostieken ontleende zijn naam aan de leraar Valentinus, die uit Alexandrië geboortig, gedurende een belangrijk deel van zijn leven in Rome onderwezen heeft. Deze werkzaamheid viel in de jaren tussen 130 en 160. Zelfs de tegenstander Tertullianus kan niet nalaten het verstand en de welsprekendheid van Valentinus te roemen. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat hij een flinke aanhang verkreeg. Zelfs waagde hij omstreeks 140 een poging om zich tot bisschop van Rome te laten verkiezen, maar men gaf de voorkeur aan iemand, die in het openbaar door stoutmoedig getuigenis de kans op het martelaarschap gelopen had. Volgens Tertullianus zou deze mislukking hem tot een breuk met de kerk gebracht hebben. Het is moeilijk uit te maken, wat hier precies oorzaak en gevolg is. Ruim 10 jaren later vormen Valentinus' aanhangers een eigen groep, die zich wel Christenen noemen, maar van wie een Justinus Martyr zich volkomen distancieert⁴¹). Het is interessant te zien, dat deze Valentinus dus niet alleen een tijdgenoot van de apologeet Justinus en de boeteprediker Hermas

geweest is, maar met hen tegelijk in dezelfde stad en gemeente gewerkt heeft. Onder zijn leerlingen trof men vooraanstaande figuren als Ptolemaeus, van wiens scherpzinnigheid de „Brief aan Flora” over het probleem van de O.T.ische Wet getuigenis aflegt, en de eerste uitlegger van het Evangelie van Johannes Heracleon, aan wie Quispel en Puech ook het vierde tractaat in de „Codex Jung” met voorzichtigheid toeschrijven ⁴²). Onder deze discipelen van Valentinus treft men ook een figuur als de magiër Marcus, wiens inwijdingsceremoniën groot succes in Klein Azië en Gallië hadden. Variatie in onderdelen bestond er tussen de Valentianen volop; allerlei toevoegingen van namen werden aan het systeem aangebracht zonder dat dit in wezen veel veranderde. Deze nieuwe leer was in Oost en West ruim verbreid. Naast Marcion wordt Valentinus door de kerkvaders als een van de aartsketters vermeld en deze bestrijding wijst er duidelijk op, dat men zich bewust was met een geducht tegenstander te doen te hebben. Tot diep in de 4de eeuw bestonden in Azië en Egypte aanhangers van deze richting. Bij de huidige stand van zaken is het niet mogelijk om met zekerheid te zeggen, ~~dat~~ Valentinus zelf de auteur van dit „Evangelie der Waarheid” is. We zagen, dat de schrijver zich niet bekend maakt. Irenaeus spreekt van de Valentianen in het algemeen, die dit eigenaardige evangelie naar voren schuiven, maar van een samenwerking van schrijvers kan geen sprake zijn. Pseudo-Tertullianus, de enige schrijver, die naast Irenaeus een mededeling, die in dit verband van belang is, doet, vermeldt een evangelie van Valentinus zelf, maar noemt geen titel. Uit een vergelijking met latere ontwikkeling van de leer meende ik te mogen opmaken, dat het wel aan de meester zelf toegeschreven kon worden, die het dan in de periode voor zijn breuk met de „grote kerk” zou geschreven hebben in Rome. De uitgevers Quispel en Puech zijn van mening, dat dit een niet onwaarschijnlijke hypothese is, al onderstrepen zij, dat het vooralsnog een onderstelling moet blijven ⁴³). Zelfs door de Koptische vertaling heen blijkt, dat dit werk vervaardigd is door een man, die de kunst der welsprekendheid verstond. Zie bijv. deze beschrijving van de verschijning van de Logos, die een hymnisch karakter heeft:

Zijn (Gods) Wijsheid overdenkt de Logos,
 Zijn inzicht spreekt hem uit
 Zijn kennis is openbaar geworden,
 Zijn is als een krans op hem,
 Zijn vreugde is met hem vermengd,
 Zijn heerlijkheid is met hem verhoogd,

Zijn beeld heeft hij geopenbaard,
 Zijn rust heeft hij in zich bevat,
 Zijn liefde is lichaam op hem geworden,
 Zijn trouw heeft hem omvat:
 Zo gaat de Logos (het Woord) des Vaders uit in het Al,
 als vrucht van Zijn hart en uitdrukking (?) van Zijn wil.
 (p. 23-24)

Of deze treffende tekening van de roeping door God: „Daarom is iemand, wanneer hij kennis (gnosis) heeft, een wezen van Boven. Wanneer hij geroepen wordt, hoort hij, antwoordt hij en wendt zich tot hem, die hem roept en keert tot hem terug en weet, hoe hij geroepen wordt. Terwijl hij de kennis heeft, doet hij de wil Desgenen, die hem geroepen heeft, wenst hij Hem welgevallig te zijn, ontvangt hij de rust” (p. 22). Op p. 29 wordt een uitvoerige beschrijving van de droomervaringen gegeven, waarmede de wereld van hen, die nog geen gnosis hebben en die nog in de schijn leven vergeleken wordt: „zij vluchten ergens heen of ze zijn krachteloos, wanneer zij zich opmaken om anderen te vervolgen; ze zijn in gevechten gewikkeld, waarin ze slagen uitdelen of zelf slagen oplopen; zij vallen van hoogten of vliegen door de lucht zonder vleugels te hebben. Op een andere maal is het of men ze vermoordt zonder dat iemand er is, die hen vervolgt of het is, alsof zij zelf het zijn, die hun naasten doden, want zij zijn met hun bloed bekleet. Tot op het ogenblik, waarop zij, die door dit alles heengaan, ontwaken — zij zien niets, zij, die in al deze verwarringen waren, omdat die niets zijn”. Met fijn beleid weet de schrijver hier, zoals Quispel aangetoont heeft, een tekening van de droomervaringen aan Homerus ontleend dienstbaar aan zijn prediking te maken.

Maar deze aanhaling wordt niet als een citaat gegeven; men vindt geen inleiding met de woorden: „zoals de dichter zegt”. Dit is typerend voor de werkwijze van de auteur. Zijn geschrift is een ononderbroken eenheid. Op verschillende plaatsen wordt volkomen duidelijk met gegevens uit het Nieuwe Testament gewerkt; een voorbeeld zagen wij hiervoor bij het gebruik van de gelijkenis van het verloren schaap. Maar daarbij wordt niet gezegd: „in het evangelie staat” of „de Heer zegt”. Bij nader toezien blijkt het, dat er een menigte van dergelijke „verborgen” aanhalingen in dit „evangelie” te vinden zijn, zowel uit de evangeliën als uit de brieven en de Openbaring van Johannes ⁴⁰). De schrijver werkt met stukjes uit het Nieuwe Testament, die hij als losse steentjes in zijn eigen mozaiek ingevoegd heeft. Voor de geschiedenis van de canon van het N.T. is dit een belangrijk feit, omdat het laat zien, dat in

de tijd, toen dit Valentiaanse evangelie vervaardigd werd, de canon van het N.T. in hoofdzaak reeds gezaghebbende Schrift was. In dit opzicht is het een merkwaardige bevestiging van de mededeling van Tertullianus, dat Valentianus van de gehele canon gebruik maakte en er niet, zoals Marcion stukken uit verwijderde, maar dat hij een andere zin aan de woorden hechtte.

In dit boek wordt het thema van de Gnostiek aangeslagen, gelijk we reeds zagen: „wie zo gnosis heeft, weet vanwaar hij gekomen is en waarheen hij gaat” (p. 22). In een menigte van variaties met telkens verschillend uitdrukkingsmateriaal wordt dit uitgewerkt. Men vindt hier niet de opklimming naar een dramatisch hoogtepunt en ontknoping. Neen, het is eerder een steeds herhaalde, cirkelvormige ommeegang rond hetzelfde middelpunt. Onderwerp van dit geschrift is: het werk der „verlossing van hen, die de Vader niet kenden” (p. 16-17) en daarom heet de Logos ook Verlosser. De vraag is nu: wie, waaruit, hoe en waartoe verlost werd?

Reeds terstond na de aanhef wordt medegedeeld, dat het Al Hem gezocht had, uit Wie het gekomen was; het Al was binnen in Hem, de Onbegrijpelijke, Ondenkbare, Die iedere gedachte te boven gaat (p. 17). Het verbijsterende is, dat men zijnde in de Vader Hem niet kende (p. 22). Omdat men de Vader niet kende, zijn angst en schrik ontstaan, die zich als een nevel verdichtten en het zien onmogelijk maakten. Daardoor kreeg de Dwaling zijn kans met zijn lege onwaarheid. Het leven in die sfeer wordt vergeleken met de dwaalbeelden van de slaap (p. 29) en dronkenschap (p. 22). Men is de slaaf van de wereld, de plaats waar nijd en twist heersen. Omdat zij de Vader niet kenden is gebrek ontstaan; waar de eenheid is, is de volheid, doch waar twist en nijd heersen, vindt men gebrek (p. 24). Op deze wijze wordt de ellende, waaraan de wereld ten prooi gevallen is, getekend. De mens moet in God zijn wortel hebben, dan zal hij werkelijk „zijn”, een naam en gestalte bezitten, die hij van de Vader ontvangen heeft (p. 27-28), maar zolang dit niet het geval is, is daar de onwetendheid omtrent de Vader en schijn, die op het uiteindelijk verderf uitloopt..

Maar deze trieste toestand blijft niet. De bestemming is een andere, die in deze woorden getekend wordt: „Dit is de zijnswijze van hen, die boven zijn, bij deze onmetelijke grootte, terwijl zij streven naar de ene Enige, die volkomen is en die voor hen daar is. En zij dalen niet af in het dodenrijk noch is er voor hen naijver of weeklacht, noch is er dood onder hen, maar in de Rustende rusten zij, zonder dat zij zich inspannen of om de waarheid cirkelen. Maar zij zelf zijn de waarheid. En de Vader is in hen en zij zijn in de Vader, ter-

wijl zij volkomen zijn, terwijl zij onafscheidelijk zijn van deze waarachtig Goede. Zij hebben geen gebrek in geen enkel opzicht, maar zij rusten, verfrist door de Geest.”(p. 42). Dat is de plaats der zaligen, waar echter niet allen toe komen; er blijven er nog over onder de macht van dwaling en verderf.

Wat heeft hier de beslissende wending gebracht; wat beslist over het blijven in de dwaling en over het ingaan tot de rust? Het antwoord geeft p. 25: „Door de gnosis zal hij zich reinigen van de veelheid tot de eenheid, terwijl hij de stof in zich verteert als een vlam, de duisternis door het licht, de dood door het leven.” Levendig wordt op p. 26 het gericht getekend, dat door de Logos, die als een tweesnijdend zwaard optrad (cf. Hebr. 4 : 12) voltrokken wordt. De mensen worden vergeleken met vaten (vgl. Rom. 9 : 20, 2 Tim. 2 : 20 v.). Toen de Logos in lichamelijke gestalte verscheen (Joh. 1 : 14) „ontstond er een grote verwarring onder de vaten, want enige waren leeg en anderen vol...; enigen waren geheiligd en anderen gebroken. Alle ruimten werden geschokt en in verwarring gebracht, want zij hadden noch vastigheid noch bestand. De Dwaling was verbijsterd, niet wetend, wat hij doen moest; hij was bedroefd, weklaagde, omdat hij niets wist. Aangezien de Gnosis tot de dwaling genaderd is, welke de vernietiging van de dwaling is, is de dwaling leeg.... De Waarheid trad op; al zijn spruiten (?) kenden hem; zij begroetten de Vader in waarheid met een volkomen kracht, door welke zij met de Vader verenigd worden. Want een ieder bemint de waarheid, want de waarheid is de mond des Vaders, Zijn tong de Heilige Geest, welke hen verbindt met de waarheid..... wanneer hij de Heilige Geest ontvangt”. Maar hij, die tot het einde onwetend blijft, is een voorbrensel van de vergetelheid en zal daarmee opgelost worden” (p. 21).

„Dit is het Evangelie van Hem, die zij zoeken, dat aan de volmaakten geopenbaard heeft door de erbarmingen des Vaders als verborgen geheimenis Jezus Christus” (p. 18). Want omdat de vergetelheid ontstaan is, omdat zij de Vader niet kenden, zal de vergetelheid terstond niet meer zijn, als zij de Vader kennen. In enigszins andere woorden wordt dit op p. 21 getekend: „Omdat de voleinding van het Al in de Vader is, is het noodzakelijk, dat het Al tot Hem wederkeert. Dan, wanneer iemand Gnosis verkrijgt, ontvangt hij het Zijne en maakt het zich eigen. Want wie onwetend is, is gebrekkig en het is iets groots, dat hem ontbreekt, omdat hem ontbreekt, wat hem voleindigen zal”; God heeft dat voorbereid door voor de grondlegging der wereld een boek der levenden te maken. Niemand kon dit openen (vgl. Openb. 5); het is als een tes-

tament, dat alleen na de dood van de degene, die het maakte geopend wordt. Daarom heeft Jezus geduldig geleden, omdat Hij wist, dat Zijn dood het leven voor velen zou zijn (p. 20). Eerst trad Hij op als leraar om degenen, die in zichzelf wijs meenden te zijn te weerleggen en aan de kinderen de Gnosis des Vaders te geven. Toen Hij optrad heeft de Dwaling in zijn woede Hem vernietigd door Hem aan een hout te nagelen. „Maar Hij is tot een vrucht van de kennis des Vaders geworden, welke niet te gronde richt, wanneer men daarvan at (vgl. Gen. 2 : 17; parallellie van de boom der kennis in het Paradijs en het kruis als levensboom). Maar aan hen, die de vrucht aten, heeft Hij gegeven om zich te verheugen door deze ontdekking. Want Hij vond hen in Zich en zij vonden Hem in zich, de Onbegrijpelijke, Ondenkbare, de volkomen Vader, die het Al heeft voortgebracht, in Wien het Al is en Wie het Al nodig heeft, omdat Hij de voleinding van het Al in Zich bevat” (p. 18). Maar de dood was voor Jezus niet het laatste; Hij is opgestaan; Hij liet zich betasten en blies op Zijn discipelen. Niets kon Hem weerhouden; Hij sprak het nieuwe, wat in het hart van de Vader is. „Hij heeft gedachten en wijsheid gegeven en erbarming, verlossing en de Geest van de kracht uit de oneindigheid des Vaders. Hij liet ophouden de straffen en de geselingen — want deze waren het, die velen ver van Zijn aangezicht lieten dwalen, die de erbarming behoefden in de dwaling en in de banden — en met kracht heeft Hij ze afgeschapt en vernietigd door de Gnosis. Hij is geworden de Weg voor hen, die dwaalden; Gnosis voor hen, die onwetend waren; Het Vinden voor hen, die zochten en bevestiging voor hen die wankelden; onbevleetheid voor hen, die bevlekt waren.” (p. 30-31). In het slot van dit „Evangelie der Waarheid” wordt deze openbaring van de onzichtbare Vader uitgedrukt door de bekendmaking van de Naam (p. 38 vv.). „De Naam is onzichtbaar, want Hij alleen is het geheimenis van de Onzichtbare, dat komen zal tot de oren die daardoor geheel vervuld zijn”; „de Ongewordene heeft geen Naam”, maar de Zoon heeft de naam des Vaders ontvangen en maakt Hem bekend (vgl. Joh. 17 : 26). Ter verklaring van deze vorm van Christologie heeft Quispel ⁴⁶⁾ gewezen op Joodse speculaties omtrent de verborgen en geopenbaarde Naam, die ook in het vroege Christendom bekend geweest moeten zijn.

Wanneer we aldus de voornaamste gedachtengangen van dit Valentiniaanse geschrift beschouwd hebben, zien we, dat het in zoverre terecht de naam van „evangelie” draagt, dat die het beslissende handelen Gods ziet in het optreden van Jezus Christus, zowel op Zijn persoon als werk. Het is geheel Christocentrisch en verdoe-

zelt niet als vele Gnostici de vleeswording des Woords. Maar toch zijn er typerende afwijkingen van de Bijbelse verlossingsleer. Ook al vindt men in het N.T. aanduidingen als „onwetendheid”, „dwaaling” en dergelijke om de afval van God aan te geven, toch is het voornaamste in het N. T. de zonde als afval van God... en die wordt in dit „evangelie” hoegenaamd niet genoemd! Merkwaardig is ook, dat in plaats van de historische ontwikkeling van de Bijbel hier een ahistorisch proces getreden is. Hoewel de Brief aan de Hebreëen bekend is, heeft het toch voor een woord als Hebr. 1 : 1 „Nadat God eertijds vele malen en op vele wijzen tot de vaderen gesproken had in de profeten, heeft Hij nu in het laatste der dagen tot ons gesproken in de Zoon”, geen plaats. Over de O.T. ische Godsopenbaring wordt met geen woord gerept; de verhouding tot het Jodendom, die bij vele tijdgenoten van de schrijver een brandend probleem is, komt hier niet ter sprake. En wat de godsconceptie van dit werk betreft, moeten we zeggen, dat de schrijver misschien uitgaande van woorden als Rom. 11 : 36 „uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen” of van de Eenheid Gods tot zijn opvatting kon komen, maar dat toch deze God der Totaliteit, in wie alles omvat is, meer heeft van de God der filosofen, in casu der Stoici, dan van de God van Abraham, Isaak en Jacob. Ondanks de N.T. ische woorden en de Christocentriciteit is hier een onoverbrugbare kloof. Terecht wees reeds Irenaeus er ten aanzien van de Valentinianen op, dat een Christen, die de regel der waarheid bij de doop ontvangen zuiver bewaren wil, hier wel de namen, woorden en gelijkenissen uit de Schriften zal erkennen, maar niet de hele voorstelling van zaken (Adv. Haer. I 9, 4).

In dit geschrift heeft men een typisch staaltje van gnostieke prediking. Het is geen verdediging van het Christendom of een zendingsboek, dat heidenen wilde winnen. Het wilde de essentie van de Christelijke Openbaring geven, maar vertekent deze, omdat het uitgaat van een niet-Christelijke God. Het toont ons duidelijk, welke krachten in het midden van de 2de eeuw aan het werk waren en welk een geestelijke worsteling gevoerd werd.

VII. HET APOCRYPHON VAN JOHANNES.

De titel van dit geschrift, de „Geheimleer” van Johannes, vindt men aan het slot van de tekst, zoals deze door Walter Till in 1955 is uitgegeven (vgl. hiervoor blz. 10; p. 77). Het is een werk, dat zich in de kringen der Gnostici in een grote populariteit heeft mogen verheugen. Dit blijkt wel uit het feit, dat naast het Berlijnse handschrift ook in Nag-Hammadi een exemplaar voorhanden was, dat ook door Till vergeleken is, maar daarenboven bevat deze bibliotheek nog twee andere handschriften met hetzelfde Apocryphon, doch in uitgebreider vorm (deze zijn nog niet uitgegeven of nauwkeurig vergeleken). Deze „tweede uitgave” van dit werk bewijst wel, hoeveel waarde er aan gehecht werd. Hij is ook belangrijk, omdat men hieruit kan zien, in welke opzichten latere generaties wijzigingen noodzakelijk achtten; hij geeft ons dus inzicht in de ontwikkeling van een gnostiek systeem. Maar aangezien de teksten nog niet nauwkeurig vergeleken zijn, kan hierover nog niets gezegd worden. Het is ook mogelijk, dat deze andere handschriften licht zullen werpen op allerlei duistere punten van de nu voorlopig uitgegeven tekst, doordat zij een betere tekstlezing bewaard hebben of een nu duistere samenhang ophelderen. Want de tekst, zoals deze nu voor ons ligt, biedt een menigte van uitlegkundige moeilijkheden. Wellicht, dat hierop ook licht geworpen kan worden uit andere handschriften van dezelfde bibliotheek. Maar het zou op het ogenblik ijdel speculeren zijn om zich in deze en soortgelijke kwesties te gaan verdiepen, omdat het materiaal niet ter beschikking is.

Ook hier moet — het lied wordt vervelend — herhaald worden, dat er over de schrijver van deze geheimleer niets te zeggen valt. Nergens vindt men een vermelding van een toespeling op de omstandigheden of tijd, in welke de schrijver leefde, zulks bijv. in onderscheid met de „Brief van de Elf Apostelen”. De vragen, die in de loop van de verhandeling beantwoord worden, zijn in het algemeen die van de gnostici, maar het is vooralsnog moeilijk om tot precisering te komen.

Ons geschrift begint met een verhaal, hoe Johannes, de zoon van Zebedaeus, eens na Jezus' heengaan naar de Olijfberg ging en daar bedroefd werd door een twistgesprek met een Farizaeër, die Jezus voor een verleider schold, omdat Hij Zijn leerlingen tot ontrouw aan de overleveringen der Vaders gebracht had (p. 19-20).

Daaraan ligt dus polemiek met het Jodendom ten grondslag (vgl. Matth. 15 : 2); de scheiding tussen Jodendom en Christendom heeft zich dus reeds voltrokken en er is bewustzijn, dat het Christendom op andere dingen de nadruk legde dan het Rabbinisme, maar een verder aanknopingspunt biedt dit niet, vooral niet omdat in het vervolg deze zaak niet meer aan de orde komt. In de gedachten-gang van dit apocryphon speelt, zoals blijken zal, het Jodendom eigenlijk geen rol. Johannes' droefenis wordt weggenomen door een openbaring van Christus, die de toezegging van Matth. 28 : 20 herhaalt en zich bekend maakt als „de Vader, de Moeder, de Zoon”, een trinitarische formulering, waarbij de „Geest” als moeder wijst op de semietische oorsprong (ruach — geest is daar vrouwelijk) en die men in de vroegste tijd meer tegenkomt (vgl. in het Evang. der Hebr. fragm. 5 Klostermann, S. 7: Mijn moeder de Heilige Geest nam Mij bij een van mijn haren en voerde Mij naar de berg Thabor). Hij is de Eeuwige, die openbaren zal: „wat is, wat geschiedde en wat geschieden zal”, vgl. Openb. 1 : 19. Aan gelijke geesten moet Johannes dit doorgeven. (p. 21-22). Aan het slot (p. 75-76) wordt deze opdracht herhaald met de toevoeging, dat het een geheime openbaring moet zijn; ook hier in het woord „opdat gij het opschrijft” een herinnering aan Openb. 1 : 19 evenals in het: „Ik wil u verkondigen, wat geschieden zal”. Met een ernstige vloek over ieder, die deze onthulling om stoffelijk gewin doorgeeft, nam Jezus afscheid. „En Johannes kwam tot zijn mede-discipelen en begon hen te zeggen, wat hem door de Verlosser gezegd was”.

In deze roepingsgeschiedenis wordt duidelijk teruggegrepen op de N.T.ische Openbaring van Johannes; deze is wel bekend verondersteld. Maar welk een verschil in inhoud en strekking tussen deze beide werken! Behalve de genoemde plaatsen is er helemaal geen overeenstemming. De Openbaring is het boek van troost en uitzicht voor de gemeente in de verdrukking; het getuigt visionair van wereldstrijd, gericht en wederkomst. Daar leeft de gemeente in de spanning: hoe lang nog? „Kom, Here Jezus”. Hier wordt Johannes gekweld door de vragen: „hoe werd de Verlosser aangewezen en waarom werd Hij in de wereld gezonden (vgl. Joh. 3 : 17) door Zijn Vader, Die Hem zond. Wie is Zijn Vader? En van welke aard is de aeon (eeuw), waarheen wij gaan zullen?” (p. 20).

Niet de toekomst, maar het verleden beweegt de schrijver. Hij ziet niet als de Apocalypse naar de Toekomst des Heren, doch wil het verleden des Heren doorgronden. De bijbelse eschatologie (= leer der laatste dingen) ontbreekt hier. Ook al kende de schrijver de

Apocalypse, dan heeft hij die ongetwijfeld „vergeestelijkt”, want de levensvragen lagen voor hem elders.

Is dus het einde van de eerste eeuw de datum na welke dit werk vervaardigd moet zijn, moeilijker is het om vast te stellen, vóór welke tijd het gesteld moet worden. Carl Schmidt, die zich als eerste aan de bewerking van dit apocryphon gewijd heeft, was van mening, dat het als bron voor Irenaeus gediend had,⁴⁶⁾ want in diens „Weerlegging der Ketterijen” (\pm 180) vindt men in Boek I, hoofdstuk 29-30 zeer duidelijke parallellen. Op gezag van Schmidt is dit vrij algemeen aanvaard, vooral ook omdat, zoals we zagen de tekst lange tijd niet toegankelijk was, maar iemand als Doresse heeft deze datering betwijfeld. Naar mijn mening is er voor deze twijfel wel aanleiding. Het is namelijk opvallend, dat deze overeenstemmingen tussen Irenaeus en dit geschrift zeer zeker aanwezig zijn, doch zich beperken tot een bepaald gedeelte, terwijl ze voor het laatste stuk van Apoc. Joh. ontbreken. Waarom Irenaeus, als hij het gekend heeft, dit zou hebben weggelaten, blijft onopgehelderd. Nu is het opvallend, dat dit tweede deel van ons Apocryphon in stijl en opbouw anders is dan het eerste, zoals bijv. blijkt uit het gebruik van de dialogvorm, die in het eerste ontbreekt. Dit is m.i. een aanwijzing, dat het Apocr. Joh. niet een werk uit één stuk is, doch uit verschillende delen samengesteld werd. De betrekking tussen dit boek, zoals het nu voor ons ligt, en Irenaeus is dan niet die van „oorspronkelijk werk” en „excerpt”; het lijkt mij veel waarschijnlijker, dat beiden onafhankelijk van elkander aan dezelfde bron ontleend hebben. De verhouding is niet zo eenvoudig en rechtlijnig, vooral ook omdat men bij Epiphanius verschillende parallellen aantreft, die juist weer in het eerste gedeelte vallen. Binnen het kader van deze inleiding is het onmogelijk om nader op deze gecompliceerde kwestie in te gaan. Voldoende zij het om vast te stellen, dat men niet zonder meer kan zeggen, dat Irenaeus reeds bekendheid met *dit* geschrift in zijn tegenwoordige staat vertoont. Het doel van het geschrift wordt op p. 22 aldus omschreven, dat het kennis zal verschaffen over het zichtbare en onzichtbare en lering omtrent de volmaakte Mens. Het gaat daarbij dus niet zozeer om een „kennisse Gods”, waardoor de mens vergoddelijkt wordt, doch om een inzicht in het ware wezen van de mens zelf. De anthropologische vraag naar het wezen en de bestemming van de mens staat dus in het middelpunt.

Het eigenlijke boek begint met een uitvoerige beschrijving van de alles-overtreffende heerlijkheid Gods, „de Vader van het Al”, die woont in het ontoegankelijk (vgl. 1 Tim. 6 : 16). Mensenwoorden

en -begrippen zijn niet in staat die heerlijkheid te omschrijven. Alleen door de negatie van het aardse valt iets te zeggen van Hem. Deze omschrijving van het wezen Gods stemt in vele opzichten overeen met uitspraken van de kerkelijke Apologeten, zoals Aristides en Justinus Martyr. Deze godsvoorstelling, waardoor de godheid geheel transcendent zonder enige verbinding met deze wereld gezien wordt, is in overeenstemming met die van bepaalde stromingen op wijsgerig gebied in de 2de eeuw. God gaat alles te boven. De grote vraag, die daarbij nu rees, was die naar de verbinding van de mens met God, waar de mens leeft in gebrokenheid van deze aarde, in de onvolkomenheid. Op deze vraag nu tracht dit Apocr. Joh. een antwoord te geven. ⁴⁷⁾

Deze hoogste God zag zijn eigen beeld in het lichtwater, dat Hem omgaf. Dit beeld, deze gedachte Gods neemt gestalte aan en wordt Barbelo (deze naam is nog steeds niet afdoende verklaard). „Zij is de eerste Ennoia (Gedachte), Zijn beeld, zij werd tot een eerste mens, dat is de maagdelijke geest, de drievoudig mannelijke..... de aeon, die niet verouderd, de mannelijk-vrouwelijke” p. 27-28). Zij ontvangt op haar bede Ennoia, Eerste Kennis, Onvergankelijkheid en Eeuwig Leven. Zij schouwt in het reine licht en baart een zalige lichtvonk, die haar niet volkomen gelijkwaardig is; dit is de eerstgeboren zoon, die gezalfd wordt met de goedheid en daarom Christus heet (Christus = gezalfd; „goed” = chrèstos), p. 30. De ware God gaf hem alle macht; bij hem treden op Wil, Geest en Woord. Uit het Licht Christus en de onvergankelijkheid komen de vier grote lichten Verstand, Genade, Gevoel en Begrip.. Deze worden met Griekse namen genoemd, maar verbonden met namen, die aan het Hebreeuws doen denken; het zijn echter geen vertalingen (die Hebreeuwse termen zijn ook uit magische papyri bekend). Met elk van deze vier worden weer andere gestalten verbonden, zoals Waarheid, Herinnering, Volkomenheid, Wijsheid, Vrede, waarbij sommige namen dubbel voorkomen. Zo ontstaat het Twaalfstal der aeonen, die Christus bijstaan. Uit Barbelo en Verstand ontstaat naar het welbehagen Gods en van Christus de volkomen, ware mens = Adam. Hij wordt God prijzend aangesteld over het eerste licht; daarna over het tweede licht Seth, over het derde diens nakomelingen, en over het vierde zij, die hun voleinding kenden, maar zich niet terstond bekeerd hebben.

Dan komt een tweede fase in dit kosmogonisch proces. De Wijsheid (Sophia) doet zonder de toestemming Gods uit haar eigen gedachte een onvolkomen wezen geboren worden, hatelijk van gestalte, met het aanzien van een slang en een leeuw, (dit doet aan Aioon-beel-

den denken, die o.a. uit de Mithrasdienst bekend zijn). De naam van dit wezen is Jaldabaoth (onzekere naam) of Saklas (?). De Wijsheid stootte hem van zich af, omdat ze hem in onwetendheid gebaard had (p. 37-38). Hij trok veel kracht uit de moeder en wendde zich naar een andere plaats. Hij verbond zich met Onverstand en riep twaalf machten (= de beheersers van de dierenriem) in het aanzien. Daarna ontstonden er nog meer hem dienende geesten tot 360 toe. Die twaalf dragen exotische namen, maar ook andere als begeerte en toorn. Dan worden 7 over de hemel aangesteld (de planetenmachten) die o.a. Jaoth, Eloaios, Adonaios, Sabaoth geheten zijn en 5 over de chaos. Zij ontvangen iets van Jaldabaoths vuur, maar niet van zijn lichtkracht. Ieder van deze zeven ontvangt als in de opperhemel ook een kracht, zoals Voorzienigheid, Vuur, Wijsheid enz. Dan roept Jaldabaoth uit: „Ik ben een naijverig God; buiten mij bestaat er geen andere” (Exod. 20 : 5, Jes. 45 : 5 v.). Deze hoogmoedige woorden duiden tegelijk aan, dat er nog een andere God is, want waartoe was hij anders naijverig? (p. 44). Uit schaamte en berouw begint Wijsheid te bewegen (waarbij duidelijk gezinspeeld wordt op Gen. 1 : 2), in duisternis en onwetendheid. Op het medelijdend gebed van de andere Aeonen wordt Wijsheid weder aangenomen, maar zij moet wachten tot haar gebrek (aan lichtsubstantie) weer hersteld is. Tot haar klinkt een stem: „De mens bestaat en de zoon des mensen”.

Nu begint een nieuw stuk. Het spiegelbeeld van de (hemelse) mens die een beeld Gods was (zie boven) verschijnt in water. De machten zien dat en roepen uit: „Laat ons een mens scheppen naar het beeld en de gelijkenis Gods” (vgl. Gen. 1 : 26). Uit zichzelf scheppen zij nu een mens, die ze ook Adam noemen, opdat hij voor hen tot licht zal zijn (p. 48 vv.). Zij vormen hem uit hun eigen krachten en geven alle zeven hem iets mee, dat been-ziel, merg-ziel, haar-ziel enz. genoemd wordt. Deze Adam is echter onbewegelijk. Op het gebed van de moeder erbarmt zich God en op de wens van de hoogste aeonen bliet Hij (Gen. 2 : 7) van Zijn Geest — dat is de kracht van de Moeder — erin (p. 51), zodat Adam zich bewegen kon. Dit wekt de naijver van de zeven slechte machten, omdat dit wat zij gemaakt hebben, goddelijke geest bevatte. „Zij erkenden, dat hij vrij was van de slechtheid, omdat hij verstandiger was dan zij en in het licht gekomen was.”

Wegens deze naijver brengen zij Adam naar beneden in het rijk van de materie. Maar God erbarmt zich over hem en zendt Zijn goede Geest als helper uit, het Leven, die aan Adam de oorzaak van zijn gebrek en de mogelijkheid van zijn opgang toont. Dit

Leven en Licht is in Adam verborgen en stelt hem boven de machten, die hem vormden. Dan verenigen zich Vuur en Aarde, Water en Wind en brengen hem in de schaduw des doods; zij zijn ook duisternis en begeerte, de vijandige geest. Daar in het lichaam wordt hij als in een graf gebonden. Maar de hoogste Ennoia van het eerste licht is in hem werkzaam. Jaldabaoth brengt hem nu in het paradijs van de zinnenwereld. De Boom des Levens is bitterheid en dood; de tegen-geest, die Adam wil afkeren om zijn voleinding niet te kennen (p. 56). De Boom van de Kennis is het inzicht van het Licht en daarom mocht op bevel van de anti-goddelijke macht daarvan niet gegeten worden; want anders zou Adam aan zijn greep ontsnappen door tot zijn voleinding op te zien. Christus leert echter daarvan te eten. Het was niet de Slang (Gen. 3); deze leerde de voortplanting der begeerte; hij wilde de goddelijke kracht uit Adam te voorschijn brengen en liet daarom een diepe slaap (vgl. Gen. 2 : 21) op hem vallen; dat is de onbekwaamheid om te kennen (pag. 58). Maar het Licht in Adam verborg zich. Jaldabaoth schiep nu een vrouwelijke gestalte: Adam wordt nuchter en herkent haar, de moeder der levenden, als been van zijn been (Gen. 2 : 23). Door het eten van de boom der kennis verwijderden Adam en de vrouw zich van Jaldabaoth. Daarom vervloekte hij hen en worden ze uit het paradijs gestoten. Jaldabaoth verwekt dan bij Eva Jave en Eloim, de rechtvaardige en de onrechtvaardige, die bij de mensen Kain en Abel heten (p. 62 v.). Aan Adam gaf Jaldabaoth ook de voortplantingsdrift en zo verwekte hij Seth; deze ontving van de Moeder een geest om het onvermogen tot Kennis te overwinnen en uit de slechtheid van het graf op te staan. Zo werkt de Geest tot de voleinding, waardoor de mens gered wordt.

Nu wordt door Johannes de vraag gesteld of allen gered worden tot de reinheid van het goddelijk licht (p. 64). Hij ontvangt ten antwoord, dat dit een zeer moeilijke kwestie is. „Zij, over wie de geest des levens komt, nadat zij zich met de kracht verbonden hebben; worden gered en volkomen; zij zullen waardig zijn om tot die grote lichten op te stijgen, want zij zullen waardig worden zich met hen te reinigen van alle slechtheid en de verzoeken der boosheid” (p. 65). Zij zullen alles dulden om in de strijd staande te blijven en het eeuwige leven te beërven. Wat, is nu de volgende vraag, zal het lot zijn van de zielen, die dit niet gedaan hebben, terwijl toch de geest des levens tot hen ingegaan is? Het antwoord luidt, dat de Geest zo krachtig is, dat die ziel niet dwaalt. Maar waar een tegengeest ingegaan is, wordt de ziel verleid. Wanneer men het lichaam verlaat, ontkomen ze aan de boosheid en gaan naar de

rust. Maar de zielen die het Al niet gekend hebben, zijn overwoerd door een namaak-geest en worden aan pijnigende machten onderworpen tot ze door een reïncarnatie-proces tot kennis komen (p. 66 vv.). Zij, die de kennis gehad hebben, maar zich niet bekeerd hebben worden bewaard tot de dag der bestraffing. Allen, die de Heilige Geest gelasterd hebben (Mrc. 3 : 29) zullen in eeuwige straf gepijnigd worden (p. 70 v.).

Na deze dialoog over het uiteindelijk lot der zielen vraagt Johannes, waar deze tegen-geest vandaan komt. Omdat Jaldabaoth zag, dat de mensen door hun inwonende goddelijke vonk hem overtroffen, liet hij het Noodlot ontstaan en boeide met zijn krachten door maten en tijden de goden des hemels, de engelen, demonen en mensen, om hen te beheersen. Hij voelde berouw over wat hij gedaan had (vgl. Gen. 6 : 6) en liet een vloed opkomen. De Lichtkracht waarschuwt Noach, en verbergt hem op een beschermde plaats in een lichtwolk met enkele anderen van het „goede” geslacht van Seths nakomelingen. De boze machten trachten de mensen te verleiden door hun engelen uit te zenden om gemeenschap met de dochteren der mensen te hebben (Gen. 6 : 1). Als dit niet gelukt, scheppen zij de namaak-geest; in de gestalten van echte mannen verleiden zij de vrouwen door allerlei kostbare en begeerlijke dingen en leiden ze in verzoeking. Daardoor gedenken ze niet meer hun roeping, maar worden verhard. Maar de erbarmende Vader-Moeder heeft in hun geslacht gestalte aangenomen (vgl. Rom. 8 : 3) en heeft daardoor de verlossing gebracht. Johannes moet dit opschrijven als een openbaring voor de met hem gelijk gestemde geesten, opdat het geslacht, dat niet wankelt, opgericht = behouden wordt. (p. 72 vv.).

Aldus is in grote trekken, met verwaarlozing van vele bijzonderheden, de inhoud van dit geschrift. De weergave geeft een indruk van dit wonderlijk samengestelde geheel. Bij eerste lezing is het een merkwaardige warwinkel en ook bij herhaalde lezing en bestudering blijft er veel onverklaard. Maar toch blijkt er, als men scherp toeziet, een vaste lijn door het geheel te lopen.

Dit Apocryphon is typisch een voortbrengsel van het syncretisme (zie blz. 25 v.v.). Griekse opvattingen over de elementen der wereld, het lichaam als graf en het Noodlot; verbleekte astrologische ideeën, waarbij de sterrenmachten als anti-goddelijke krachten gezien worden en herinneringen aan het Scheppingsverhaal in Genesis, waarbij de schrijver zich op verschillende plaatsen scherp keert tegen Mozes, zijn hier samengevloeid om met elkander het materiaal te leveren voor het antwoord op de vraag: wat is de mens, die in zich

de strijd van het goede en het kwaad voelt; hoe komt hij tot de volmaaktheid, wordt hij behouden?

Als zodanig is het een boek, dat een antwoord zoekt op een vraag, die telkens weer de mensen kwelt en aan het denken zet. Het waren vragen, die vele ernstig levende mensen in de eerste eeuwen van onze jaartelling bezig hielden. Het antwoord is ook typerend voor de Gnosis. De mens wordt gered, doordat hij zich van zijn ware wezen bewust wordt; van de goddelijke vonk in hem, die in de boeien van materie en begeerte verstrikt ligt, maar „in het diepst van zijn gedachten” een goddelijk deel in zich omdraagt.

Het is duidelijk, dat Jezus Christus hier slechts optreedt als de mededeler van de ware Kennis, die de eigenlijke verlossende macht is. Jezus neemt in het verlossingswerk geen centrale plaats in. Men kan Zijn figuur schrappen zonder dat wezenlijk iets in dit boek zou veranderen. Men is hier wel heel ver van de prediking van het N.T. af, waar Hij de overwinnaar der wereldmachten is in Zijn lijden en opstanding. Dit vindt hierin zijn oorzaak, dat in dit Apocryphon de afval van God niet als zonde tegen Zijn heilig gebod bedreven gezien wordt; daarom is er ook geen sprake van verzoening. Dit hangt er mee samen, dat de schepping door God niet als zodanig aanvaard is, doch opgevat wordt als een daad van anti-goddelijke machten. Wel blijkt op allerlei plaatsen, dat de schrijver op de hoogte is van het N.T. In de bovenstaande weergave is op enkele plaatsen reeds naar teksten van het N.T. verwezen, die gemakkelijk vermenigvuldigd konden worden. Maar deze zijn ingesponnen in een geheel ander gedachtenverband dan waarin in ze in het N.T. voorkomen.

Voor een juist begrip van dit boek is het ook noodzakelijk er zich rekenschap van te geven, dat allerlei teksten in het scheppingsverhaal van Genesis aan mensen, die over de woorden nadachten moeilijkheden berokkenden. Zo het woord: „Laat ons mensen maken”; tot wie is dit door een schijnbaar meervoudig wezen (kan dit de ene God zijn?) gezegd? Wat is daar het beeld en de gelijkenis? Waarom staan er in Genesis twee berichten over het ontstaan van de mens? Wat heeft zich in het paradijs afgespeeld? Wanneer men deze vragen voor het eerst gesteld heeft, is onbekend, maar wel is het uit allerlei Joodse geschriften uit die tijd duidelijk, dat die kwestie's aan de orde waren. De voorstelling, dat Adam eerst een onbeweeglijke massa geweest is en later door de adem Gods tot leven gebracht (Gen. 2 : 7) treft men ook in rabbijnse commentaren op Genesis aan. Maar hier zijn deze gedachten dienstbaar gemaakt aan een godsvoorstelling, die dualistisch is en tegengesteld aan de joods monotheïstische.

De samenhang van dit op het eerste gezicht zo verwarrende geheel wordt duidelijk, als men het volgende voor ogen houdt:

a) de hoog verheven Godsopvatting van een alles te boven gaande God, die volmaakt is, kan geen gemeenschap hebben met deze onvolmaakte wereld. Deze schepping moet door anti-goddelijke machten in het aanzijn zijn geroepen. Toch is er een godsbewustzijn in de mens; hoe is deze scheiding en verbinding te verklaren? De oplossing werd hier gezocht in een graduele afdaling en een val van de wijsheid, een gedachte, die men ook elders in gnostieke systemen tegenkomt.

b) er zijn in de mens drie „lagen”; het „geestelijke”, het „zielige” en het „stoffelijke”. Het eerste (pneuma) is, dat leerde ook het N.T., een gave Gods; het tweede (psychè) is het zieleleven van de mens; het derde is het uiterlijke aards bestaan (sarx = vlees). Het laatste is onderworpen aan vergankelijkheid en dood; het tweede is de sfeer van de begeerten en strevingen, het eigenlijke domein van de „zielestrijd”. Hier beleeft de mens iets van vrijheid en keus, terwijl in het aardse vlak een onafwendbare gang hem voorgeschreven is. Het is driedeling, die men ook bij Paulus aantreft, al zijn daar „ziel” en „vlees” niet zo los van elkaar gezien. Deze drie delen van de mens zijn volgens de schrijver successievelijk ontstaan, waarbij de gang van Genesis 1, 2 en 3 hem het ontstaan van deze drie neerdalende treden in de ontstaansgeschiedenis van de mens doorzichtig maakte.

c) alle drie deze elementen zijn in de mens aanwezig; het zijn niet, zoals in sommige gnostische systemen, drie mensentypen. De goddelijke lichtvonk, het pneuma, moet de psyche geheel doorlichten, opdat dit onvolmaakte tot de volmaaktheid komen mag met verbreking van de kluisters van de stof.

d) wanneer zo de mens doorziet, hoe hij „eigenlijk” in elkaar zit — en dit doorzicht wordt hem in de Gnosis, de openbaring, geschonken, — dan wordt hij gered.

Vele vragen laat de schrijver onbeantwoord. Door zijn begrippenmateriaal aan allerlei gedachtenwerelden te ontlenu liet hij veel spanningen optreden en vragen ontstaan, die thans een lezer stelt en stellen moet en die hij niet beantwoord vindt. Maar voor de schrijver waren deze dingen niet belangrijk. Het werd alles dienstbaar gemaakt aan die ene vraag: wie is de mens en hoe wordt hij de gebrokene met de volmaakte God verenigd?

Zijn antwoord is van grote ernst en magnetische aantrekkelijkheid, want in allerlei taal hebben telkens weer mensen tot in onze dagen toe zo gedacht en zo geantwoord. Hier wordt de diepe zuigkracht

van allerlei soort mystiek voelbaar. Maar hoe scherper men luistert, des te duidelijke wordt hier ook de afstand van de bijbelse boodschap. Het is te begrijpen, hoe fascinerend deze gedachten voor mensen van de tweede eeuw moesten zijn, want ze boden met woorden aan vele volken ontleend het woord van de zozeer gezochte „redding”, een uitzicht voor verscheurde zielen. Het is ook te begrijpen, dat de kerk, die de boodschap van het Evangelie in Oud en Nieuw Testament als een toevertrouwd pand wilde bewaren, zich hier heftig teweer moesten stellen, want ondanks een vernis van Bijbelse woorden, is hier het „evangelie van de Gekruisigde en Opgestane Heer Jezus Christus” vervangen door een totaal andere boodschap.

Door de eigenaardige combinatie van voorstellingen uit zeer verschillende gedachtenwerelden afkomstig, werpt dit geschrift een bijzonder licht op het ontstaan van de Gnosis. Alles wijst erop, dat het een buiten-christelijke oorsprong heeft, en dat een bestaand systeem later met christelijke gegevens verrijkt is. Opvallend is het samengaan van uitleg van de Bijbelse scheppingsverhaal met afwijzing van allerlei trekken daarin. Nader onderzoek zal nog moeten uitwijzen, op welke kringen dit wijst. Allerlei gegevens wekken de gedachte, dat achter dit geschrift een in Syrië ontstane gnosis ligt. Zo getuigt dit Apocryphon niet alleen van een bepaalde vorm van Christelijke wereldverklaring en verlossingsverlangen, maar ook daaraan voorafgegane fase van godsdienstig, niet-christelijk denken.

VIII. HET APOCRYPHON VAN JACOBUS

Tenslotte willen we nog een geschrift uit de verzameling bespreken, n.l. het „Apocryphon van Jacobus”, dat aan het begin van de Codex-Jung staat. De tekst daarvan is nog wel niet gepubliceerd, maar werd mij in een voorlopige vertaling door Prof. Quispel vriendelijk ter beschikking gesteld. Met de bestudering en verklaring is nog amper een begin gemaakt. ⁴⁸⁾

Wie enkel op de titel afgaat, zou onwillekeurig verwantschap met het gelijknamige werk van Johannes, dat in de vorige paragraaf besproken werd, vermoeden. Maar bij nader toezien blijkt dit een voorbarige en onjuiste opvatting. Wel is ook dit een geheime openbaring, die slechts aan weinigen mag worden doorgegeven, doch deze bevat geheel andere stof dan die van Johannes. Hier vindt men niets over de wording van hemelse machten, over een cosmis drama en het wonder ontstaan van de mens. Hier bezit de mens niet een „geest”, die op allerlei wijzen belaagd en gekluisterd wordt,

maar toch de goede kern van de mens is; hij moet die geest nog ontvangen en er zich door laten vervullen. Dit apocryphon richt de blik niet naar het verleden, doch naar de toekomst, naar de ingang in het Koninkrijk Gods. Telkens wordt erop aangedrongen, dat de discipelen „gered” moeten worden. Maar deze toekomstverwachting is niet eschatologisch gericht. Er worden geen beschrijvingen gegeven van wat in de toekomst te gebeuren staat, zoals in allerlei apocalyptische geschriften. Het doel is een aansporing om de weg naar boven, naar de hemel in te slaan.

De inhoud bestaat uit opdrachten, die Jezus gegeven heeft in gesprekken met enkele discipelen na Zijn opstanding, kort voor zijn hemelvaart. Wat de vorm betreft, is er in dit opzicht overeenstemming met de „Brief der Apostelen”, maar verder strekt deze parallelie niet. Tot heden toe is het nog niet mogen gelukken bij oud-christelijke schrijvers aanhalingen uit dit geschrift aan te tonen; zelfs de titel wordt nergens vermeld. Dat is zeer teleurstellend, aangezien anders mannen als Clemens van Alexandrië, Origenes, Hippolytus, Eusebius en Epiphanius rijkelijk mededelingen over verloren geschriften doen. Men heeft dus geen enkel houvast. Ook in het boek zelf treft men geen ondubbelzinnige aanwijzingen voor de tijd of plaats van ontstaan. De schrijver heeft zijn incognito goed kunnen bewaren! Het geschrift geeft zich uit voor een brief, die Jacobus op verzoek van een niet nader genoemde persoon geschreven heeft: „Omdat ge mij verzocht hebt een geheim boek, waarvan de openbaring mij geschonken was, evenals aan Petrus door de Heer te zenden, heb ik U dit niet kunnen weigeren . . . maar ik heb het in hebreeuwse letters geschreven en zend het U — aan u alleen. Toch, omdat gij dienaar van het heilig heil zijt, moet gij u met alle kracht er voor hoeden om dit boek, dat de Heiland niet aan ons allen, zijn twaalf apostelen, wilde toevertrouwen, aan velen mee te delen.” Ook zinspeelt hij hier op een ander geschrift, dat hij zes maanden te voren aan zijn correspondent gestuurd zou hebben, hetgeen mogelijk een van de andere apocrypha, die met de naam van Jacobus in de verzameling van Nag-Hammadid verbonden zijn, is, zoals Puech en Quispel vermoedden. Bij een van zijn laatste verschijningen heeft de Here Jezus de andere apostelen naar hun werk gezonden, maar Jacobus en Petrus speciaal geroepen om deze openbaring te ontvangen.

Wie deze Jacobus is, wordt niet nader aangegeven. Men zou hier aan de broeder des Heren kunnen denken. Aan het einde immers deelt hij mee, dat de andere discipelen hem kwamen vragen, wat de

Meester geopenbaard had. „Wij antwoorden: Hij heeft zich verheven en heeft ons met de rechterhand gegroet. Aan ons allen heeft Hij het leven beloofd . . . En toen zij het gehoord hadden, geloofden zij aan de openbaring, terwijl zij bitterheid ondervonden wegens hetgeen moest gebeuren. Maar daar ik hen niet in een aanstotelijke wanorde wilde storten, heb ik hen afzonderlijk elders heen gezonden. Ik zelf echter ben opgegaan naar Jeruzalem, terwijl ik bad om mijn deel te hebben onder de geliefden, die geopenbaard zullen worden” (p. 15—16). Hier is dus Jacobus zeer nauw met Jeruzalem verbonden, terwijl de andere discipelen in de wereld uitgaan. Het is bekend, dat Jacobus de broeder des Heren jarenlang leider van de gemeente in Jeruzalem geweest is. Anderzijds schijnt hij zich bij de twaalf discipelen te rekenen; op zijn bekering wordt niet gezinspeeld, zodat men ook zou kunnen denken aan de broeder van Johannes. Misschien heeft hier ook een vermenging van de twee personen met dezelfde naam plaats gevonden. Uit de Evangeliën was bekend, hoe Petrus, Jacobus en Johannes een aparte groep binnen de discipelkring vormden. Van oudere presbyters heeft Clemens Alex. ook gehoord, die deze drie openbaringen aan de ander discipelen moesten doorgeven, die deze weer meedeelden aan de 72⁴⁹).

In deze aanhef is niet alleen merkwaardig, dat de teboekstelling in de heilige taal heet plaats gevonden te hebben, maar dat er ook zulk een angstvallige zorg is, dat deze openbaring slechts aan enkelen mag worden megedeeld. Het is niet recht duidelijk, waarom dit met zoveel nadruk gezegd wordt. In de aard van de openbaringen ligt dit m.i. niet; die is niet van zulk een exclusieve aard, dat geheimzinnigheid plicht is. Het gaat daar bijv. niet over de geheimenissen van Gods wezen, zoals in de Joodse mystiek. Voorshands schijnt de eenvoudigste verklaring, dat de schrijver op deze wijze het bezwaar heeft willen ondervangen, dat men de boodschap van zijn geschrift ter zijde zou schuiven met de opmerking, dat deze niet in de bekende evangeliën te vinden was.

De openbaring wordt in woorden van Jezus gegeven, die daarbij telkens reageert op vragen en opmerkingen van de discipelen. Steeds wordt ook op de indruk, die dit op de discipelen maakt, gewezen en deze is er niet een van voortdurende blijdschap, omdat ze waardig gekeurd worden deze openbaringen te ontvangen: de stemming wisselt tussen vreugde en droefheid. Zie bijv. p. 11: „Toen wij deze dingen hoorden, waren wij blijde, want wij waren droevig over wat Hij eerst gezegd had (de tekst heeft hier: „wat wij eerst

gezegd hadden", maar dat geeft geen zin). Toen Hij ons echter blijde zag, zeide Hij: wee u, die een voorspreker nodig hebt: wee u, die genade nodig hebt; zalig zijn zij, die vrijmoedigheid bezitten en zich de genade voor zichzelf alleen verworven hebben." Op p. 13 zegt Petrus tot Jezus: „Enkele malen weliswaar spoort gij ons aan tot het koninkrijk der hemelen; andere malen verwerpt gij ons, o Heer; enkele malen overreedt gij ons en trekt ons tot het geloof en belooft gij ons het leven, andere malen wederom werpt Gij ons uit het koninkrijk der hemelen”.

Deze openbaring moet op het laatste ogenblik nog beslissend zijn. Met een duidelijke reactie op woorden, zoals in Joh. 10 : 6: „In dit beeld sprak Jezus tot hen, maar zij begrepen niet, wat het was, dat Hij tot hen sprak” en 16 : 25: „Dit heb ik in beelden tot u gesproken; er komt een ure, dat ik niet meer in beelden tot u zal spreken, maar vrijuit over de Vader spreken zal” heet het hier (p. 7): „Vroeger sprak ik tot u in gelijkenissen en gij begreep mij niet. Nu wederom spreek ik met u openlijk en gij bemerkt het niet”. Wel is de beloofde ure van het openlijk spreken gekomen, doch nog is het onverstand der discipelen niet geweken. Daarom spreekt Jezus hen hier zo klemmend toe. Hij is nog bij hen moeten blijven (p. 8) wegens de gelijkenissen; deze moesten nog verklaard worden en als deze begrepen worden is het voldoende. Dan kan Jezus heengaan. Daarom spoort Hij Zijn discipelen aan om zich grote moeite te geven voor het Woord, „want het woord is in de eerste plaats de oorsprong van het geloof, ten tweede van de liefde, ten derde van de werken. In deze drie bestaat het leven”. Dit wordt toegelicht met een mooie vergelijking: „het woord gelijkt op een korrel tarwe. Wanneer iemand die gezaaid heeft, gelooft hij erin en wanneer deze is ontkiemd, heeft hij hem lief, terwijl hij vele korrels ziet in plaats van een, en terwijl hij werkt, is hij behouden, terwijl hij het toebereid tot een spijs; voorts heeft hij over om te zaaien. Dit is wederom de wijze, waarop het voor u mogelijk is om het koninkrijk der hemelen te ontvangen”.

Jezus staat nu op het punt van hen heen te gaan. Dit is een merkwaardig ogenblik: op p. 2 wordt immers gezegd, dat dit plaats vond 550 dagen na de opstanding! Dit is dus een heel andere datum dan de gebruikelijke voor de hemelvaart, nl. 40 dagen volgens Hand. 1 : 3. In de kring, waarin dit apocryphon ontstaan is, was het tweede boek van Lucas dus kennelijk niet bekend. Deze eigenaardige voorstelling is geen bijzonderheid, die men alleen hier aantreft, maar schijnt een tijdlang in Egypte bestaan te hebben. Men vindt een

bijna gelijk getal, n.l. 545 dagen, genoemd in de eigenaardige Christelijke invoeging in het laat-joodse boek „de Hemelvaart van Jesaja”, die waarschijnlijk uit ± 100 afkomstig is; bij enkele Gnostici was een termijn van 18 maanden tussen Opstanding en Hemelvaart bekend en deze was hun overgeleverd, want ze maken van het getal een symbolisch gebruik⁵⁰). Tot op heden is de oorsprong van deze curieuze traditie nog niet opgehelderd. De beroemde kerkhistoricus von Harnack heeft gedacht, dat dit samenhangt met de bekering van Paulus, die als laatste verschijning in 1 Cor. 15 : 8 vermeld wordt, maar helemaal bevredigend is dit niet.

Het zijn vooral twee vragen naast de algemene oproep om behouden te worden, die de schrijver bezighouden en waarop hij Jezus laat antwoorden. Jacobus wijst erop, dat de discipelen hun familie verlaten hebben en Jezus nagevolgd zijn (vgl. Matth. 19 : 27, Luc. 14 : 26 v.) „Geef ons, zo voegt hij daaraan toe, dat wij niet verzocht worden door de boze duivel”. Jezus' antwoord daarop luidt aldus: „Wat is toch uw genade, terwijl gij de wil des Vaders doet, wanneer gij niet vergelding ontvangt van Hem met een geschenk, wanneer gij door de satan verzocht wordt”; hier wordt de verzoeking tot afval dus positief gewaardeerd: de gehoorzaamheid aan de wil Gods in deze critieke situatie doet een beloning van Hem ontvangen. „Ik zeg het u, zo gaat Jezus voort, dat God u zal liefhebben en u aan Mij zal gelijkmaken” (vgl. Rom. 8 : 17, 2 Tim. 2 : 12). „Zult gij dan niet ophouden om het vlees lief te hebben en angst te hebben voor het lijden?”; nog hebben zij niet de ganse weg, die Jezus gegaan is, afgelegd; zij moeten bedenken, hoe kort eigenlijk dit aardse leven is. „Veracht daarom de dood en weest bezorgd voor het leven. Gedenkt Mijn kruis en Mijn dood en gij zult leven” (p. 4—5). Het is bekend, hoe telkens en telkens weer de Christenen in die eerste tijden voor de laatste beslissing gesteld werden. Er waren mensen, die zeiden, dat men zich door valse verklaringen wel aan het martelaarschap onttrekken mocht; hier wordt zeer beslist voor een navolging van Jezus door de discipel tot in de uiterste consequentie gekozen. Ten besluite zegt Jezus: „Wendt u niet af van de dood; hij zal u de uitverkiezing leren” (p. 6), want — zo is de bedoeling — door hun trouw tot in de dood zullen zij de heerlijkheid Gods bereiken, waartoe ze bestemd zijn.

Een tweede vraag, die urgent is, staat in verband met de profetie. Het is bekend, dat in de eerste gemeenten bepaalde mensen met profetische begaafdheid optraden. Men denke bijv. in het N.T. aan een persoon als Agabus (Hand. 11 : 28, 21 : 10) en aan teksten als 1 Cor. 14, Ef. 4 : 11. In het begin van de 2de eeuw schijnen hierbij

misbruiken te zijn voorgekomen en gedurende de hele 2de eeuw bespeurt men, dat de profetie een omstreden zaak is; vooral draait het om de vraag: wie is de ware profeet? In de kring van dit apocryphon wilde men kennelijk de profetie nieuw leven in blazen. Jacobus vraagt nl. aan Jezus: „Heer, op welke wijze zullen wij in staat zijn te profeteren tot hen, die ons vragen, dat wij voor hen profeteren? Want talrijk zijn degenen, die ons vragen en die verwachten, dat zij een woord van ons horen. Het antwoord van Jezus luidt zeer verrassend, n.l. dat met de onthoofding van Johannes de Doper (Marc. 6 : 27) aan de profetie een eind gekomen is (vgl. Matth. 11 : 13), want van het hoofd pleegt de profetie uit te gaan. De profetie is dus een voorbijgegangene fase.

Wat de Christologie betreft, is de schrijver geen aanhanger van de zgn. docetische zienswijze, volgens welke Jezus slechts een schijnlichaam gehad zou hebben. Jezus verklaart hier: „Ik ben naar beneden gekomen om met u te wonen, opdat gij op uw beurt met mij zult wonen” (p. 9) en later: „Om uwentwil ben Ik nedergedaald; gij zijt de geliefden; gij zult de oorzaak van het leven zijn voor velen. Bidt den Vader, smeekt God vele malen en Hij zal u geven. Welzalig, die u zal zien met Hem, terwijl Hij verkondigd wordt onder de engelen en verheerlijkt wordt onder de heiligen. Uwer is het leven; verheugt u en verblijdt u als verlost zonen Gods”. Jezus heeft zich voor hen onder de vloek gegeven (p. 13, vgl. Gal. 3 : 13). De mensen, wier representanten de discipelen zijn, staan „buiten de erfenis des Vaders” en worden daarom met scherpe woorden tot berouw opgeroepen. „Niemand zal gered worden, tenzij zij geloven in Mijn kruis. Zij die geloven in Mijn kruis, derzulken is het koninkrijk Gods” (p. 6). Het kruis is centraal, ook al is dit nu na de opstanding, zoals Jacobus opmerkt, ver van Jezus (p. 5). Sterk staat hierbij voor de discipelen de navolging van Jezus op de voorgrond. „Zolang Ik met u ben, let op Mij en gehoorzaamt Mij, ten tijde echter, dat Ik verre van u zal zijn, gedenkt Mijner” (p. 12). Zoals Jezus door lijden tot heerlijkheid ingegaan is, moet ook de discipel lijden, gelijk hierboven reeds bleek. Op p. 8 heet het: „Jacobus, word gered. Ik heb u bevolen Mij na te volgen en Ik heb u onderricht over het antwoord in tegenwoordigheid der overheden (Matth. 10 : 19 pp.). Zie dat Ik nedergedaald ben en gesproken heb en gekweld ben en dat Ik mijn krans ontvangen heb”. De zonde schuilt niet in het lichaam op zichzelf; wel is er in het aardse bestaan een neiging tot zonde: „het lichaam pleegt de ziel te doden”, maar de Geest brengt de ziel tot leven en daardoor wordt ook het lichaam vrij van zonden (p. 11-12). Daarom moeten de discipelen met de Geest vervuld

worden en waakzaam zijn (p. 2). Telkens wordt ook aangedrongen op „kennis” (gnosis) om het leven te verkrijgen, maar deze bestaat niet in een soort bovennatuurlijke geheimleer of in kennis van het „wezen van de mens”, doch in de kennis van wat Jezus de Verlosser geschonken heeft en van de verlorenheid buiten Hem. Het moet echter opgemerkt worden, dat de verlossingsleer (soteriologie) hier niet scherp uitgewerkt is; de schrijver geeft meer toespelingen dan toelichtingen.

Merkwaardig is ook de beschrijving, die op p. 15 van de hemelvaart gegeven wordt. „Toen Petrus deze dingen gezegd had, ging Hij, maar wij knielden, ik en Petrus; wij dankten, wij hieven ons hart omhoog naar de hemel; wij hoorden met onze oren en zagen met onze ogen het lawaai van oorlogen en geluid van een trompet en een grote verwarring; en toen wij opstegen buiten deze plaats, hieven wij ons verstand nog meer omhoog en wij zagen met onze ogen en wij hoorden met onze oren hymnen en lofspreuken der engelen en engelen verheugden zich en grootheden der hemelen zongen, en wij op onze beurt verheugden ons. Na deze dingen wilden onze geest omhoog heffen tot de Majesteit (Gods) en toen wij omhoog gingen, werd ons niet toegelaten om iets te zien en te horen”. Dit is een typische beschrijving van de extase, zoals die in allerlei Joodse apocalypsen met andere woorden beschreven wordt. Eigenaardig is hierbij de opklimming: hart — eerste sfeer van oorlog; verstand (nous) — tweede sfeer van hemelse lofzangen; Geest (pneuma) — derde sfeer van de Majesteit Gods. Zo volgen deze beide discipelen Jezus op Zijn reis door de hemelse gewesten, waar een wagen van Geest (p. 14) Hem vervoert, zoals eens Elia met een vurige wagen omhoog gevaren is. Zo keert Hij terug tot de rechterhand des Vaders; Hij legt het aardse leven als een kleed af om het hemelse weder aan te trekken. Zijn discipelen groet Hij met de rechterhand als teken van zegen. Deze hemelvaart wordt hier, zoals Puech-Quispel duidelijk getoond hebben, getekend met motieven van de antieke symboliek. In vele opzichten doet deze beschrijving denken aan een soortgelijk gedeelte van de reeds vermelde „Hemelvaart van Jesaja”. Maar de discipelen moeten naar de anderen om deze de toezeggingen van de Verlosser en de zekerheid des heils te geven.

Bij de lezing van dit geschrift blijkt telkens weer, dat de schrijver kennis droeg van soortgelijke berichten als wij in de Evangeliën lezen. Men kan echter niet met zekerheid zeggen, dat hij deze zelf gekend heeft. Het werk wil van begin tot eind de prediking van Jezus de Gekruisigde en Opgestane Heer doorgeven, maar ondanks allerlei overeenstemmingen met de evangeliën is het toch anders.

Of hij een gnosticus in strikte zin was, lijkt me twijfelachtig; de typische gnostieke leringen, zoals men die bijv. in het „Evangelie der Waarheid” en in de „Apocryphon van Johannes” heeft leren kennen ontbreken hier. Wel is er allerlei, dat door de Gnostiek overgenomen is. Met gedachten, die men in Paulus’ brieven tegenkomt, zijn sommige parallellen aan te wijzen, maar deze gaan meer terug op algemene overstemmingen dan op invloed van de grote apostel. Typierend is bijv., dat hier de gedachte aan een wederkomst en oordeel ten laatste dage volkomen ontbreekt. Hier draait alles om de hemelreis van de ziel met nederdaling van Jezus om de opstijging des mensen mogelijk te maken. Opvallend is ook, dat alle polemieken tegen het Jodendom ontbreekt. Duidelijke aanwijzingen, wanneer dit geschrift ontstaan is, ontbreken, zoals reeds opgemerkt werd. Het waarschijnlijkst moet geacht worden, dat dit apocryphon zijn oorsprong vond in Egypte in een kleine, wat afgelegen gemeente, waar de prediking omtrent Jezus mondeling was doorgedrongen (het is bekend, dat in Egypte veel eigenaardige „evangelie-stof” in omloop was) en niet in de vorm van onze N.T.ische geschriften. Deze oorsprong in een uithoek zou ook kunnen verklaren, waarom Clemens Alexandrinus het niet schijnt te kennen. Ofschoon het op zichzelf niet direct gnostisch was, bevatte het veel, dat een gnosticus moest aanspreken; vandaar dat het in de bibliotheek van Nag-Hammadi bewaard kon blijven. Het primitieve karakter van zijn Christologie, de overeenstemmingen met de „Hemelvaart van Jesaja” op voorstellingen en met de preek, bekend onder de naam „2 Clemens” (\pm 150) in bepaalde themata, wijst wel op een ontstaan in de eerste helft van de 2de eeuw. Onze kennis van het Christendom in Egypte in die periode is jammergenoeg nog steeds buitengewoon gering. Eigenlijk treedt dit pas omstreeks 180 in het licht der historie. Daardoor is het niet mogelijk om dit geschrift beter te plaatsen in het geestelijk milieu, waaruit het voortgekomen is. Anderzijds mag men, juist omdat onze kennis zo schraal is, dankbaar zijn voor de aanvulling, die hier gegeven wordt, in de hoop, dat komende jaren meer aan het licht zullen brengen. De verrassingen, die Egypte in het verleden reeds geschonken heeft, geven grond voor de verwachting, dat dit geen ijdele hoop zal zijn.

IX. EPILOOG

Zo hebben we dan aan de hand van een aantal geschriften uit de bibliotheek van Nag-Hammadi, die voor de schrijver toegankelijk

waren, een inzicht trachten te krijgen in de gedachtenwereld, het geestelijk leven van de groepen, waaruit deze geschriften voortgekomen zijn en van die welke ze bewaard hebben. We hebben getracht de achtergrond van deze beweging(en) te zien en iets gezegd over de verhouding tot het Nieuwe Testament.

Het was een vreemde wereld met menigmaal bizarre voorstellingen, waar we mee in aanraking kwamen. Toch is het hopelijk gelukt om iets te doen zien van de vragen, waarmee men in die kringen geworsteld heeft en de voorstellingswereld enigszins te verhelderen. Het zijn typische getuigenissen van de geestelijke worstelingen, die in de eerste eeuwen van onze jaartelling plaatsvonden. Een zelfde gevoel van „vreemdheid” zou ons menigmaal overvallen, wanneer we met allerlei geschriften van de „grote kerk” uit die tijd kennis maakten.

Zijn het „documenten van een spoorloos verloren gegaan geloof”⁵¹? Wie in de geestelijke stromingen en onderstromingen van het geestelijk leven onzer dagen enigszins thuis is, zal deze typering van de gnostiek niet terstond overnemen. Niet ten onrechte heeft men wijd-vertakte bewegingen als de theosofie en antroposofie wel aangeduid als moderne vormen van de Gnosis⁵²). Soortgelijke vormen van interpretatie van het Christendom kan men telkens tegenkomen, bijv. ook bij de Rozenkruizers, waarbij deze op dezelfde manier als waarop de oude Gnostici het deden, voor de eigenlijke „waarheid” van het Christendom worden uitgegeven. Het is niet toevallig, dat kostbare uitgaven als die van het „Evangelie der Waarheid” of van de „Koptisch-gnostische Schriften” van C. Schmidt-Till zo spoedig uitverkocht zijn. Die teksten worden lang niet alleen door onderzoekers van het geestelijk leven van de Romeinse Keizertijd gelezen. Ook in de kringen van psychologen en psychiaters bestaat voor deze uitingen van geestelijk leven grote belangstelling, omdat de symbolentaal sterke verwantschap vertoont met en inzicht verschaft in de psychische structuur van velen onzer tijdgenoten.

Maar hoe belangrijk deze geschriften in dit opzicht ook mogen zijn deze overweging geeft nog niet direct antwoord op de vraag, waarom dit boekje in de serie „Exegetica”, die zich direct met de wetenschappelijke kennis van Oud en Nieuw Testament bezig houdt, uitkomt. Het schein mij goed om in dit slotwoord nog enkele opmerkingen aan de vraag naar de verhouding van deze documenten en hun betekenis voor het N.T.ische onderzoek te wijden. Meer dan enkele opmerkingen, vingerwijzingen kunnen en mogen het niet zijn. We hebben ons in dit geschrift strikt geconcentreerd op wat de bibliotheek van Nag-Hammadi aan het licht gebracht heeft. Ons doel

was en kon niet zijn een algemene beschouwing over de Gnostiek als geestelijke verschijnsel in de Romeinse Keizertijd. Te zijner tijd, wanneer het onderzoek van deze geschriften, dat pas in het eerste begin staat of nog niet eens goed aangevangen is, verder zal zijn voortgegaan, kan eerst die (noodzakelijke) beschrijving van deze stroming als geheel in al zijn vertakkingen gegeven worden. Dan zal eerst op een werkelijk verantwoorde wijze het thema van de verhouding tussen het Oudste Christendom en de Gnostiek besproken kunnen worden.

In de Gnostiek ontmoet men een bijzonder belangrijke rivaal van het jonge Christendom, te belangrijker omdat hij zich menigmaal zo eng met het Christendom verbond. De ontmoeting tussen die twee bewegingen vond plaats op een uitermate kritiek ogenblik voor de Christelijke kerk, n.l. toen deze zich pas begon te verbreiden in de wereld in gehoorzaamheid aan het gebod: „Gaaf dan heen, maakt alle volken tot Mijn discipelen”. De existentiële gegrepenheid, het beslag, dat Jezus Christus de Here op hen gelegd had, werd geconfronteerd met, moest zich verantwoorden ten opzichte van andere religieuze bewegingen. De kans, dat zij die „niet vele wijzen” waren (1 Cor. 1 : 26), hierin zouden falen, was niet gering. Toch is dit niet geschied. Maar de worsteling met de Gnosis heeft vergaande betekenis voor de ontwikkeling van het Christendom gehad. We zagen hiervoor reeds, dat in de loop der eeuwen bijzonder veel van de Gnostieke geschriften verloren gegaan waren en dat door dit verlies deze beweging maar zeer gedeeltelijk bekend was. Daarom is dat hij ons nu complete geschriften, waaruit de gnostici zelf spreken, deze bibliotheek van Nag-Hammadi zulk een kapitale vondst, om in handen geeft en ons in staat stelt de worsteling der geesten beter te leren kennen.

Daarnaast kunnen de nu voor het eerst aan het licht gekomen werken ons in staat stellen om vroegere fasen in de ontwikkeling te reconstrueren, zoals een geoloog uit de verschillende lagen van afzettingen in een steen-pakket conclusie's kan trekken. Dit is wel nodig. Men mag dankbaar zijn voor het vele, dat ons uit de eerste eeuwen van het Christendom bewaard gebleven is. Bedenkt men echter dat deze een periode van zeg 150 jaar omvat (en jaren duurden in de Oudheid net zo lang als bij ons; men schijnt dat wel eens door het perspectief van de afstand te vergeten!) en een uitgestrekt geografisch gebied betreft, dan ontdekt men ras, hoe weinig eigenlijk bewaard is en hoe groot de lacunes zijn. Iedere mogelijkheid tot aanvulling en herstel moet dankbaar ontvangen worden. Uit het

recente boek van Daniélou⁵³) kan men zien, dat hier in deze nieuwe vondsten veel materiaal geschonken wordt.

Maar ook voor het N.T.ische onderzoek in directe zin hebben deze geschriften betekenis. Een ding moet men daarbij echter wel goed bedenken: het feit, dat deze veelheid van geschriften in één bibliotheek terecht gekomen is, houdt niet in, dat ze alle in dezelfde kring ontstaan zijn. De Gnostici brachten menigmaal de regel: „je prends mon bien où je le trouve”, in praktijk. Uit de voorafgaande bespreking is reeds gebleken, dat de betrekking tot het Christendom in het ene geschrift veel nauwer is dan in het andere. Dientengevolge zal de betekenis voor het N.T. van deze collectie wisselen naar de aard van de verschillende boeken. Op vier punten zou ik dan in dit verband willen wijzen:

1) het ontstaan van deze geschriften brengt ons in de 2de eeuw, in de periode van het ontstaan van de canon van het N.T. In de wordingsgeschiedenis van de canon is nog veel onopgehelderd. Men mag hopen, dat hier nieuwe gezichtspunten bij naar voren zullen komen, zoals ik zelf meende, dat men ten aanzien van het „Evangelie der Waarheid” kan vaststellen.

2) ook voor de tekstkritiek kan men hier resultaten verwachten. Door de vondsten van allerlei papyri is men, zoals bekend, in de laatste decennien kunnen komen tot in de 3de eeuw, hetgeen een vooruitgang is vergeleken bij de „grote” handschriften, waarop de teksteditie's van het eind van de 19de eeuw berusten en die uit de 4de eeuw stammen. Maar de ontwikkeling in de 2de eeuw is nog immer zeer obscuur. De duistere vragen-complexen, die hier liggen heten: „westerse tekst” en „Tatianus”. Quispel vond in de „Woorden van Jezus” een aantal merkwaardige overeenstemmingen met lezingen van Tatianus' Diatessaron. Vooruitgang in het onderzoek van de tekstontwikkeling is alleen te verwachten, wanneer nieuwe gegevens ter beschikking komen en dat is hier het geval.

3) het is bekend, dat er naast de kanonieke evangeliën allerlei andere verzamelingen van woorden van Jezus bestaan hebben, in de vorm van nu verloren evangeliën of losse woorden. Soms is er verwantschap met de formulering, die men in de bekende evangeliën aan treft, soms is het een volkomen onbekende vorm. Heeft men hier met latere vorming, verwildering van bekende teksten of zelfstandige overlevering te doen? Veel pleit voor de laatste onderstelling in een aantal gevallen. De uitbreiding van het in deze beschikbare materiaal zal ook voor het onderzoek van de evangeliën, bijv. in „formgeschichtlich” opzicht van groot gewicht kunnen zijn.

4) in de wetenschap van het N.T., met name in de N.T.ische

theologie, wordt door bepaalde kringen veel geopereerd met het begrip „Gnosis”. Dit is vooral in de school van Bultmann het geval. Wanneer men bedenkt, dat dit een integrerend onderdeel van het N.T. is, dat het programma van de „Entmythologisierung” noodzakelijk maakt, omdat Paulus en Johannes zeer sterk van de „gnosis” afhankelijk zijn; wanneer men bedenkt, hoe sterk de opvattingen van Bultmann c.s. in Duitsland, maar ook in groeiende mate elders, de discussie beheersen, dan zal men dankbaar zijn, wanneer over dit verschijnsel „gnosis” meer licht opgaat. Want nu is men niet meer op sterk hypothetische reconstructie's aangewezen, doch leert een behoorlijke feitenmassa kennen. Wie bv. de Adam-speculatie in het „Apocryphon van Johannes” bestudeerd heeft, zal er niet zo spoedig toekomen om Paulus' uiteenzettingen in Rom. 5 en 1 Cor. 15 met dergelijke voorstellingen van gnostische aard in verband te brengen; wie ziet, hoe de Gnostici hier het begrip „Zoon des Mensen” hanteren, zal niet direct geneigd zijn om deze term in de evangeliën met behulp van dergelijke „Urmensch”-ideeën te verklaren. Inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van de Gnostiek, zoals dit nu mogelijk wordt, zal voorzichtig maken om zo gemakkelijk uit zeer late Manichese en Mandese bronnen te putten voor de verklaring van het N.T. als menigmaal geschied is. Nuchterheid en opruiming van wetenschappelijke mythen kan men ook van de bestudering van deze geschriften verwachten.

Laat mij mogen eindigen met een dubbele wens: ten eerste, dat het onderzoek van deze belangrijke vondst voorspoedig voortgang mag vinden; ten tweede, dat het gelukt mag zijn om in dit werkje de aard en betekenis van deze ontdekking duidelijk te doen zien. Juist tegen de achtergrond van zijn tijd komt de bedoeling van de N.T. ische prediking des te scherper uit. Want al is al ons kennen ten dele, met Paulus begeren wij steeds beter te leren kennen Jezus Christus en de kracht van Zijn opstanding.

AANTEKENINGEN.

Over deze geschriften in het algemeen zie men:

G. Quispel-H. C. Puech, *Op zoek naar het Evangelie der Waarheid*, Nijkerk 1954 of in iets uitgebreider Engelse vert.:

G. Quispel - H. C. Puech - W. C. van Unnik, *The Jung Codex*, tr. by F. L. Cross, London 1955.

J. Doresse, *Les livres secrets des gnostiques*, Paris 1958.

Over de godsdienstgeschiedenis van het Hellenisme en de Romeinse keizertijd is het beste handboek op het ogenblik:

M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. II, München 1950

Voor de Gnosis zie men als eerste inleiding:

H. Leisegang, *Die Gnosis*, Leipzig 1934 (Kröner Taschenbücher; er zijn ook latere uitgaven; biedt vele teksten in Duitse vertaling).

G. Quispel, *Gnosis als Weltreligion*, Zürich 1951.

¹⁾ W. Till, *Die gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 8502*, Berlin 1955, S.2.

²⁾ Men zie daarover: A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris 1949-1954, 4 delen.

³⁾ Epiphanius, *Panarion*, XXVI 17.

⁴⁾ Porphyrius, *Vita Plotini* 16.

⁵⁾ Epiphanius, *Panarion* XXVI 13 en een mondelinge mededeling van Dr. G. Quispel.

⁶⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 20, 1; Epiphanius, *Pan.* XXVI 8, 12.

⁷⁾ W. Till, a.a.O., S. 54.

⁸⁾ Clemens Alex., *Excerpta e Theodoto* 78, 2; Hippolytus, *Refutatio* V 6,6.

⁹⁾ Weergave bij Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 32,2.

¹⁰⁾ A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius*, I Die Ueberlieferung und der Bestand, Leipzig 1893, S. 143 ff. (er is een nieuwe bijgewerkte uitgave van dit standaardwerk in voorbereiding).

¹¹⁾ R. McL. Wilson, *Gnostic Origins*, in: *Vigiliae Christianae* IX (1955), p. 201.

¹²⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 21, 3 zegt uitdrukkelijk: „anderen spreken daarbij enige Hebreeuwse namen uit om des te meer de wijdelingen te overbluffen, aldus: basema chamossè baainoora mistadia rouada kousta babaphor kalachthei” (daarop volgt een onjuiste vertaling).

¹³⁾ Fl. Vopiscus, *Vita Firmi, Saturnini, Proculi et Bonosi* 8 (afgedrukt bij: E. Preuschen, *Analecta* ², Tübingen 1909, I S. 16 f.).

¹⁴⁾ M. Caster, *Etudes sur Alexandre ou le faux prophète de Lucien*, Paris 1938 (tekst met commentaar).

¹⁵⁾ Een Nederlandse vertaling in: J. J. Hartman, *De Avondzon des Heidendoms*³, Leiden 1924, blz. 360 v.v., zeer instructief voor de kennis van het geestelijk leven in die tijd.

- ¹⁶⁾ Zie bijv. R. Meyer, *Hellenistisches in der rabbinischen Anthropologie*, Stuttgart 1937.
- ¹⁷⁾ Bij Hippolytus, *Refutatio* V 7, 2-9, 9.
- ¹⁸⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 9, 5; 11, 1; 21, 5.
- ¹⁹⁾ J. H. Thiel, *De geschiedenis van het Hellenisme*, in: J. H. Waszink - W. C. van Unnik - Ch. de Beus, *Het Oudste Christendom en de antieke cultuur*, Haarlem 1951, dl. I, blz. 72.
- ²⁰⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 26, 3; III 11, 1.
- ²¹⁾ Justinus, *Dialogus cum Tryphone* 35, 6.
- ²²⁾ Tertullianus, *Adversus Valentinianos* 4.
- ²³⁾ Origenes, *Contra Celsum* V 61, VI 24.
- ²⁴⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.*, I 25, 6.
- ²⁵⁾ Ptolemaeus, *Epistula ad Floram* VII 8-9, in: Epiphanius, *Pan.* XXXIII.
- ²⁶⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 21.
- ²⁷⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 6, 1-2.
- ²⁸⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.* I 3, 1.
- ²⁹⁾ W. Bauer, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Tübingen 1934.
- ³⁰⁾ Tekst bij E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen*², Tübingen 1924, S. 93 ff. (van deze onmisbare verzameling oud-christelijke teksten in Duitse vertaling zal binnenkort, naar is aangekondigd, een derde druk verschijnen).
- ³¹⁾ Cyrillus Hier., *Catechesis* IV 36. — B. Altaner, *Patrologie*⁵, Freiburg i.Br. 1958, S. 57.
- ³²⁾ Origenes, *Hom. in Luc.* I; Hippolytus, *Ref.* V 7, 21.
- ³³⁾ B. Altaner, *a.a.O.*, S. 55.
- ³⁴⁾ E. Klostermann, *Apocrypha II Evangelien*³, Berlin 1929, S. 20.
- ³⁵⁾ Irenaeus, *Adv. Haer.*, I 20, 1.
- ³⁶⁾ Zie E. Hennecke, *a.a.O.*, S. 50.
- ³⁷⁾ Hieronymus, *De Uiris Illustribus* 3.
- ³⁸⁾ G. Quispel, *The Gospel of Thomas and the New Testament*, in: *Vigiliae Christianae* XI (1957), p. 189-207.
- ³⁹⁾ A. J. Wensinck, *The semitisms of codex Bezae and their relation to the non-western text of the gospel of Saint Luke*, Bulletin XII of the Bezaclub, Leyden 1937. — Voor de problemen van de zgn. „westerse tekst” van het N.T. zie men het overzicht bij A. F. J. Klyn, *A survey of the researches into the Western Text of the Gospels and Acts*, Utrecht 1949.
- ⁴⁰⁾ L. Cerfaux—G. Garitte, *Les paraboles du royaume dans l'„Evangelie de Thomas”*, in: *Le Muson* LXX (1957), p. 321 ss.
- ⁴¹⁾ Justinus, *Dial. c. Tryph.*, 35, 6.
- ⁴²⁾ H. C. Puech-G. Quispel, *Le Quatrième Ecrit gnostique du Codex Jung*, in: *Vig. Chr.* IX (1955), p. 65 ss.
- ⁴³⁾ H. C. Puech-G. Quispel, *Evangelium Veritatis*, Zürich 1956, p. XIV.
- ⁴⁴⁾ Vgl. W. C. van Unnik, *Het kortgeleden ontdekte „Evangelie der Waarheid” en het Nieuwe Testament*, in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, N.R. dl. 17, 3, Amsterdam 1954. — H. I. Marrou, *L'Evangile de Verité et la diffusion du comput digital dans l'antiquité*, in: *Vig. Chr.* XII (1958), p. 98 ss. maakt erop attent, dat de eigenaardige telwijze, zie boven blz. 53 v., in het „Evangelie der Waarheid” niet, zoals ik meende, alleen tot het westelijk deel van het Romeinse Rijk beperkt was en daarom als argument voor de vervaardiging in Rome dienst kon doen; hij was in de Oudheid algemeen gangbaar.

- ⁴⁵⁾ G. Quispel, *Het Johannesevangelie en de Gnosis*, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* XI (1957), blz. 173 v.v.
- ⁴⁶⁾ C. Schmidt, *Irenaeus und seine Quelle in Adversus Haereses I 29*, in: *Philothesia, Paul Kleinert zum LXX. Geburtstage dargebracht*, Berlin 1907, S. 317 ff.
- ⁴⁷⁾ Zie uitvoeriger hierover mijn mededeling voor de „Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen”, welke ik binnenkort hoop te publiceren.
- ⁴⁸⁾ H. C. Puech-G. Quispel, *Les écrits gnostiques du codex Jung*, in: *Vig. Chr.* VIII (1954), p. 7-22; W. C. van Unnik, *The origin of the recently discovered „Apocryphon Jacobi”*, in: *Vig. Chr.* X (1956), p. 149 ff.
- ⁴⁹⁾ Clemens Alex., bij Eusebius, *Kerkgesch.* II 1, 3-4.
- ⁵⁰⁾ Zie de teksten bij Puech-Quispel, *Les écrits...*, p. 21.
- ⁵¹⁾ Ondertitel van het boek van W. Schultz, *Dokumente der Gnosis*, Jena 1910.
- ⁵²⁾ Zie bijv. Th. L. Haitjema - H. Schokking - J. C. Kromsigt, *Christus-prediking tegenover moderne gnostiek*, Wageningen 1929; G. Harbsmeier, *Anthroposophie - eine moderne Gnosis*, München 1957. Dit is trouwens niet slechts een aanduiding van tegenstanders dezer richtingen; de voorstanders doen gaarne hun geestelijke relatie met deze oud-christelijke gnostici uitkomen.
- ⁵³⁾ J. Daniélou, *Théologie du Judéo-Christianisme*, Tournai 1958.